

Értekezések a nyelv- és széptudományok köreiből.*

I. k. I. Telfy: Solon adótörvényéről. 20 f. — II. Telfy: Adalékok az adótörvénykönyvhöz. 20 f. — III. Tarkanyi: A legújabb magyar Szentírásról. 40 f. — IV. Szasz K.: A Nibelungének keletkezéséről és gyaniható szerzőjéről. 20 f. — V. Toldy F.: Tudományos latrammaradásunk okai, s ezek tekintetéből Akadémiai feladára. 20 f. — VI. Vámbéry: A keleti török nyelvről. 20 f. — XI. Bartalus: A felsőaustrál kolostoroknak Magyarországot illató kéziratai és nyomtatványai. 40 f. (1867—1869.) — II. k. V. Telfy: Solomos Dénes költményei és a hótszigeti népnyelv. 40 f. — VIII. Gr. Kunin G.: A sémi maganhangzókról és megjelenésükről. 40 f. — IX. Szilády: Magyar szófejezetek. 20 f. — XII. Szvorényi: Emlékbeszéd Arvay Gergely felett. 20 f. (1869—1872.) — III. k. III. Szabó: Emlékbeszéd Bitnitz Lajos felett. 20 f. — V. Finatty: Emlékbeszéd Engel J. felett. 20 f. — VII. Riedl Sz.: Emlékbeszéd Schleicher Ágost különböző tagjairól. 20 f. — VIII. Dr. Goldscheher L.: A nemzetiségi kérdés az araboknál. 60 f. — Riedl Sz.: Emlékbeszéd Grimm Jakab felett. 20 f. — X. Gr. Kunin G.: A német Krim történetéhez. 40 f. (1872—1873.) — IV. k. I. Brassai: Paraleipomena kultusznemű. A mit nem mondottak a unitárius rosszul mondottak a commentatorok Vir Aeneise II-ik könyvéről különös tekintettel a magyarra. 80 f. — V. Dr. Goldscheher: Jelentés a m. t. Akadémia könyvtára számára keletéről hozott könyvekről, bármelyiket a nyomdatársaság visszonyokra keleten. 40 f. — VI. Hunfalvy P.: Jelentések orientalistákról Londonban tartott nemzetközi gyűléséről. — II. Budenz: A németországi filológok és tanférfiak 1874-ben Innsbruckban tartott gyűlése. 30 f. (1872—1875.) — V. k. V. Szasz K.: Emlékbeszéd Kriza János I. t. felettes. 50 f. — VI. Bartalus I.: Művészeti és nemzetiségi 40 f. — VIII. Barna F.: A mutatás más libris használata. 20 f. — IX. Imre S.: Nyelvtörténelmi tanulságok a nyelvtársra nézve. I. K. 20 f. — X. Arany L.: Bérezy Károly emlékzete. (1875—1876.) — VI. k. I. Mayr A.: A lágy aspiraták kiejtéséről a zeneben. 20 f. — IV. Dr. Goldscheher L.: A spanyolországi arabok helye az iszlám fejlődése történetében, összehasonlítva a keleti arabokéval. I. K. — V. Szasz K.: Emlékbeszéd Jakab István I. t. felettes. 20 f. — VII. Bartalus: Emlékbeszéd Mátray Gábor I. t. felettes. 20 f. — VIII. Barna F.: A mordvinák történelmi viszontagságai. 40 f. — IX. Telfy: Eranos. 40 f. (1876.) — VII. k. VI. Tóth: Hankavics Kleon új-görög drámája. 60 f. — VIII. Ballagi: Emlékbeszéd Székées József I. tag fölött. 40 f. (1877—1879.) — VIII. k. III. Dr. Gr. A.: Orosz-lapjú utazásimból. 40 f. — VII. Mayer A.: Az ügynyevezett ügy aspirációphonétikus értékéről az o-indénból. I. K. 20 f. (1879—1880.) — IX. k. I. Budenz: Emlékbeszéd Schlosser Antal k. tag felettes. 20 f. — III. Ballagi M.: Nyelvtükör fejlődése. 40 f. (1880—1881.) — X. k. III. Hunfalvy P.: A M. T. Akadémiai szövetségi irodalmi társság. 40 f. — IV. Joannovics: Eritsük meg egymást. 60 f. — Ballagi M.: Baranyai Dezső János és Kis-Viczay Péter közmondásai. 20 f. — Dr. Pocs V.: Eurípides tropusai összehasonlítva Aszchylna és Sophokles tropusai. I. K. 20 f. — VII. Szasz K.: Id. gróf Teleki László ismeretlen versei. 20 f. — V. Bogisich M.: Canticale et Passionale Hungaricum. 60 f. — IX. Jakab E.: Az ölyvi hirlapirodalom története 1848-ig. I. K. — X. Heinrich G.: Emlékbeszéd K. Lipót Gyula különleg felettes. 80 f. — XI. Bartalus: Ujabb adalékok a magyar irodalmi történelmhez. 80 f. — XIII. Bartalus I.: Ujabb adalékok a magyar zene történelmhez. 80 f. (1882.) — XI. k. I. Hunfalvy P.: Ugor vagy török-tatár eredetű-e a magyar népmű. 40 f. — II. Telfy: Újgörög irodalmi termétek. 80 f. — III. Telfy: Középkori görög vöröregények. 60 f. — IV. Dr. Poszter K.: Idegen szók a görögben és latinban. I. K. — V. Vámbéry: A csuvásokról. 60 f. — VI. Hunfalvy P.: A számlálás módjai és övé hónapjai. 40 f. — VII. Majláth B.: Teleki Miklós mestер magyar katechizmusa 1562-ik évből. 20 f. — VIII. Dr. Kiss I.: Káldi György nyelve. I. K. — IX. Goldscheher: A muhammedán jogtudomány eredetéről. 20 f. — X. Barna F.: Vanibe Armin: «A magyarok eredete» című műve néhány főbb állításának iránya. I. K. 20 f. — XI. Ballagi M.: A nyelvfejlődés történelmi folytonossága és a Nyelv. 40 f. — XII. Vámbéry: A magyarok eredete és a finn-ugor nyelvészeti. I. K. 60 f. (1883—1884.) — XIII. k. I. Dr. Konk I.: Seneca tragédiái. I. K. 20 f. — II. Dr. No.

* A hiányzó számok már elfogytak.

KISÉRLET

AZ IDG. GUTTURÁLIS PROBLÉMA MEGOLDÁSÁRA

SZÉKFOGLALÓ ÉRTEKEZÉS

IRTA

SCHMIDT JÓZSEF

(Felolvasata a M. Tud. Akadémia I. osztályának 1911 november 20-án tartott ülésében)

:

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1912

Kísérlet az idg. gutturális probléma megoldására.

A GUTTURÁLIS PROBLÉMA MAI ÁLLÁSA.



FRANKLIN-TÁRSULAT MEGVADÁJA.

Az idg. összehasonlító nyelvtudomány legérdekesebb és legnehezebb kérdése az ablaut mellett kétségtől a gutturális probléma, a mely minden reá fordított fáradság daczára más színes véglegesen megoldva. A ma uralkodó elmélet, a mely csaknem általánoselfogás szerint a problémának legkielégítőbb megoldása, mintegy negyedszázados vályvetve végzett munkáságának lassan-lassan kialakult eredménye [I. BECHTEL: Die Hauptprobleme der idg. Lautlehre seit Schleicher. 1892. 291. s köv. I. MANSION, Les gutturales grecques. 1904. 5—39. DUTOIT, Zur Geschichte und Kritik der Gutturaltheorie. 1906. 5—30]. SCHLEICHER, a ki első izben vetítette az idg. különnyelvek historiájának fejlődését az idg. alapnyelv prähistoriai háttérére, Compendiuma különféle kiadásaiban [I.: 1861—62; IV.: 1876] még csak egyetlen gutturális sorat vett föl. ASCOLI, FICK, HAVER, JON. SCHMIDT és mások fáradozásai által ez a fóltéves oda módosult, hogy az idg. alapnyelvben két gutturális sor volt: egy 'palatalis' és egy 'veláris'. Ebből a veláris sorból alkotta meg — ismét többeknek előzetes megsejtése és közreműködése után — BEZZENBERGER a maga *k-* és *q-*sorát [BB. 16. 1890. 234. s köv. I.], a mely utóbbi sornak THURNEYSEN (IF. 4: 264.) a 'labioveláris' nevet adta.

BRUGMANN a Grundriss I. kötetének második kiadásában [1897] habozás nélkül elfogadta az új elméletet, a mely aztán csaknem az összes indogerministák egyhangúan vallott dogmája lett. Ezen elmélet szerint tudvaleyőleg az idg. különnyelvek

állapota alapján három idg. alapnyelvi sort kell feltételezni; ezek a következők: 'palatalis', 'veláris' és 'labioveláris', vör.

6i. *šatám*, av. *satəm*, lit. *szintas* + gör. ἔκατον, lat. *centum*, óir *cét*, gót *hund* < idg. *k^ʷntóm

6i. *kravih* 'rohes Fleisch', lit. *kraūjas*, ószl. *kravu* 'Blut' + gör. ρέας, lat. *cruor*, óir *crú* 'Blut', óizl. *hrár* 'roh, ungekocht' < idg. basis *qreyā

6i. *kák cid*, alb. acc. *ke*, lit. *kās*, ószl. *kstó* éftō + gör. πόθεν, lat. *quis quo quā*, óir *cia*, újkymr. *pwy* 'wer? was?', got. gen. *kis*, F. *kā* stb. < idg. *q^ʷo- *q^ʷa- *q^ʷi-

E három gutturalis sor különnyelvi elosztódása alapján két nagy alapnyelvi dialektus-csoport veendő föl: keleti és nyugati, (BRADKE nyomán:) *satəm*- és *centum*-csoport. A satəm-csoportban, a melynek tagjai az árja, örmény, albán, baltoszláv és thrako-phryg, a 'palatalisok' jobbára mint sibilansok jelentkeznek, a 'velárisok' és 'labiovelárisok' pedig összeestek s egyöntetűen mint *k*-hangok lépnek föl; a centum-csoportban, a melynek tagjai a görög, itáliai, kelta, germán és ó-illyr, a 'palatalisok' és 'velárisok' egybeesve mint *k*-hangok folytatódnak, a 'labiovelárisok' differenciálva maradtak s mint *q^ʷ*-hangok jelentkeznek.

AZ URALKODÓ ELMÉLET KRITIKÁJA ÉS KIEGÉSZÍTÉSE.

Az imént röviden vázolt elméletnek nem is egy, hanem mindenjárt két Achilles-sarka van. Az egyik az, hogy a reconstructio tényei nem hozhatók vele harmóniába (I.); a másik az, hogy az összes gutturalis articulatiók alternálódnak (II.).

I. A gutturalisok reconstructioja.

A satəm-csoport alapján csak 'palatalis' és 'veláris', a centum-csoport alapján csak 'veláris' és 'labioveláris' reconstructiostruálható vagy — mellözve a szokásos terminusokat, a melyek a való tényállást nemileg elhomályosítják — a reconstructio a satəm-csoport alapján egy *k*- és egy palatalizált *k*-sorra, a centum-csoport alapján egy *k*- és egy labializált *k^ʷ*-sorra utal. Ha mármost egyetlen satəm-nyelv sem utal labializált *k^ʷ*-sorra s egyetlen centum-nyelv sem palatalizált *k*-sorra, micsoda joggal következtem akkor, hogy a labializált *k^ʷ*-sor a satəm-csoportban s a palatalizált *k*-sor a centum-csoportban is megvolt — vagyis hogy a labializált *k^ʷ*-sor és a palatalizált *k*-sor köz- és ös-idg. jelenség? Ha *k* és *k^ʷ* csak keleti ill. nyugati idg. dialektismus, akkor annak a foltevésnek, hogy valamikor az egész idg. nyelvterületen megvolt, többé semmi alapja sincs, mert részleges jelenség alapján idg. alapnyelvi közösségre következtetni methodológiai hiba a legközönségesebb fajtából (vör. HERMANN, KZ. 41. 1907. 57—60.).

E methodológiai hiba korrigálva volna, ha sikerülne kiírni, hogy bármely idg. különnyelv alapján három gutturalis

sor reconstruálható. Idevágó kísérletek valóban történtek — és pedig *A)* a görög és latin, *B)* az albán és *C)* az örmény segítségével. Tekintettel a doleg alapvető fontosságára e kísérleteket a legaprólékosabb részletezéssel kell tárgyalnunk.

A) A görög és latin reconstructioja.

Mivel a centum-nyelvekben az idg. palatálisok és velárisok egybeestek, a priori várható, hogy a görög és latin nyelvben is egyöntetűen folytatódnak. Ezt tényleg fel is veszik — de azzal a hozzáadással, hogy a palatális tenuis *k̄* és a veláris tenuis *q̄* idg. *γ* előtt eltérő módon jelentkezik. Ha ez igaz, akkor a görög és latin nyelv alapján három gutturális sort lehet reconstruálni.

1. a) A görög reconstructioja.

Azok az esetek, a melyekben általános feltevés szerint idg. *k̄ + γ* csoporttal van dolgunk, a következők (L. G. MEYER, Gr. Gr.³ 343. BRUGMANN, Grr. I.² 312. Gr. Gr.³ 43. KVG. 101. HIRT, Hb. 160. IF. 17, 389. stb.):

τππος: ói. *dsvak* < **ek̄yos*

δόρ πάσασια: 'Gewalt über etw. bekommen', *πάρη* 'Besitz', *βεοτ τὰ ππάματα* stb.: ói. *svatrāk* 'gedeihlich, kräftig' < **k̄ya-*

Ιλλαφία: sam. *Koayofíou*

πάς ἄ-πάς: ói. *śá-śvant-* 'jeder, all' stb. < **k̄yānt-*

Idg. *k̄ + γ* tehát úgy folytatódik a görögben, mint bizonyos körülmenyek között idg. *q̄*; vör.

πόθεν πή stb.: lat. *quō quā* stb. < idg. **q̄o- q̄ā-*

τππος és *βεοτ τὰ ππάματα* stb. esetében minden esetre feltünnö a geminata a várható -π- helyett, vör. *επεται* < **seq̄etai*; l. erről alább 59—60.!

Hogy idg. palatális + *γ* és labioveláris a görögben általánosan összeesett, bizonyítja az, hogy idg. *γh + γ* is úgy lép föl mint idg. *gh²* (BRUGMANN, Grr. I.² 312. HIRT, BB. 24, 290. stb.):

θήρ, lesb. *φῆρ*: lit. *žveris*, ószl. *zvērl*, lat. *ferus* < **γh̄yēr*.

θείω φένος: lit. *genū*, ószl. *ženg*, lat. *of-fendo* < **gh̄en-*

Idg. *γh* és *g²* kétségvélű szintén párhuzamosan fejlődött; egészen biztos példa, sajnos, nincs; de vör. mégis (THUMB, IF. A. XI, 23. WALDE, LatEtwb.² 745.):

δεῖη: ói. *jvālati* 'brennt, flammt' < **γuel-*
δελφός: lat. *vulba* 'vulva', gót *kaibō* < **g²elbh-*

ερίζω: óiزل. *strykua* 'streichen' < **striaq-wo-*
εύρουσι: ói. *tyájati* 'verlässt' < **tieg²-o-*

Ezek után a priori várható, hogy idg. *q + u* is úgy folytatódik mint idg. *q²*. Ezzel szemben meglehetősen általános az a föltevés, hogy idg. *q + u* folytatása a görögben *ν* (SOLMSSEN, KZ. 33, 296. BRUGMANN, Grr. I.² 313. Gr. Gr.³ 43. KVG. 101—2, 158. stb.). A leggyakrabban előforduló példák ezek:

χαπνός: [lat. *vapor?* lit. *kvāpas* 'Hauch', gót *af-kapjan* 'ersticken'

κούτσι κίσσα: [lat. *invitus?*], lit. *kvēčiu* 'lade ein, invito', ópor. *quaits* 'Wille'

κάλπη Trab': ópor. *po-quellton* 'knieend'

Azonkívül előfordulnak itt-ott még a következők (BRUGMANN, Gr. Gr.³ 43. FEIST, GotEtwb. 152. FALK-TORP, Norwegisch-Dän. Etwb. 442. — FEIST, id. m. 149. PRELLWITZ, GrEtwb. 210. — THUMB, KZ. 36, 193.):

κόλπος: óiزل. *kualf*, agsz. *kwealf* 'Wölbung'

καρπός καρπάλημος: gót *hairban* 'wandeln' stb.

κόβαλος κόβετος: gót *kōpan* 'sich rühmen, prahlen' stb.

De mindezen példák bizonyító ereje úgyszöván semmi.

Tekintetbe veendő mindenek előtt a dissimilatio lehetősége: az egyetlen *κούτσι κίσσα* kivételével a többi esetekben a szó testében labialis következik (vör. PEDERSEN, KZ. 39, 441. HERMANN, KZ. 41, 53).

Megfontolandó továbbá a cons. + *γ* + voc.: cons. + voc. alternatio lehetősége. Ez a lehetőség legalább egy esetben verifikálható. A gör. *κούτσι κίσσα* és ói. *kētaḥ* 'Absicht, Wunsch' minden bizonynal összetartoznak, a mi külömben csaknem általános meggyőzökés is (vör. SOLMSSEN, KZ. 33, 294. és 296. UHLENBECK, AiEtwb. 65. HIRT, BB. 24, 271. BERNEKER, Preuss.

Spr. 302. SlavEtwb. 128. WALDE, id. m. 391. TRAUTMANN, Alt-preuss. Sprachdenkmäler, 412. stb.). Mármost ói. *kétaħ* szókezdő consonansa nem lehet idg. *qu* (LEUMANN, SkrEtwb. 53, 102; — vő. külömben ói. *kváthati* 'kocht, siedet'; gör. *καρπάν* 'schäumen'); ennél fogva a gör. *zeta* szókezdő consonansa is idg. *q* (vő. *ζιάτα* *όργηματα* Hes.: ói. *κέβατα* 'Grube'). — Hasznló elbirálás alá eshetik *zazvoc* is, már a mennyibőn az ói. **kapi*- 'Weihrauch' szóval kombinálható; LEUMANN (id. m. 53.) hangtani kifogása legalább a mi latószögünkbeli nézve a dolgot ellenik.

Ezek szerint a gör. *z* < idg. *qu* hangváltozást egyáltalában nem kell a hangphysiologai szempontból nem lehet el-fogadni. A palatális *ħ + y* és veláris *q + u* között nem lehetett akkora kiejtésbeli külömbőség, hogy az előbbi csoport a görögben mint *π*, az utóbbi mint *z* folytatódott volna. Hiszen a 'palatális' és 'veláris' megkülönböztetésnek a görög — mint centumnyelv — szempontjából semmi értelme nincs ha a 'palatális' és 'veláris' egyébként minden helyzetben megkülöböztethetetlenül összeesett, akkor semmiféle elképzelhető és kigondolható rátíja sincs annak a föltevésnek, hogy éppen az egyetlen idg. *y* előtt maradt differenciálva. Ha már a 'palatális' (tehát elől képzett) *ħ + y* is úgy folytatódik a görögben mint a 'labioveláris' (tehát hátul képzett) *q**, akkor lehetetlen föltenni, hogy a 'veláris' *q + u* másnéppen folytatódik, mert hiszen a 'veláris' *q* és a 'labioveláris' *q** articolatio-jának helye teljesen egybeesik. Hirt néhány helytelen latin etymon alapján feltette ugyan, hogy idg. *ħy*, *qu* és *q** differenciálva maradt (l. alább 11. l.), de megvallotta, hogy 'feltűnő' volna, ha idg. *ħy* és *qu* különbözőképpen folytatódnék a görögben és a latinban (BB. 24, 289). PEDERSEN sem láttá e föltevést beigazoltnak (KZ. 36, 306), sőt egyenesen kijelentette, hogy *ħy* és *qu* a görögben és a latinban minden bizonynal külömbőség nélkül összeesett (KZ. 39, 440). Végül HERMANN is az itt kritizált föltevés ellen fordult (KZ. 41, 53).

Ha valaki mindezek daczára mégis ragaszkodnék a gör. *z* < idg. *qu* hangváltozáshoz, nem tudná kimutatni, hogy *ħy* és *qu* a görögben differenciálva maradt — és pedig azért nem, mert olykor idg. *q** is mint gör. *z* folytatódik; vő.

gó. *πως πότερος τίς*: közgör. *πολλάς οὐτε*, ión *κῶς κότερος στό*, aiol *ὦ-ντε*, dór *ὦ-ντα*, thess. *τίς κισ-τε δε-κι* stb.

Az a magyarázat, hogy *πως τίς* mellett *ὦσgor*, időben *ὦσ-* *ὦς τίς* lépett föl a később különböző irányban kiegyenlítődött (pl. BRUGMANN, Gr. Gr.³ 117. stb.), nem oly meggyőző, hogy el kellene fogadni. A *k*-typus valószínűleg dialektismus (vő. még *πονεῖν*: *πονεῖν*, Kíráptov, Kéðva: *Πόνειν*; l. SOLMSEN, KZ. 33, 297—298). Szükség esetén tehát még az is feltehető, hogy idg. *qu* és *q** dialektikus folytatatása *z*, de a folytatódás még ebben az esetben is egyöntetű.

Ezek szerint az idg. 'palatális' és 'veláris' tenuis a görögben minden helyzetben, tehát *y* előtt is összeesett. A görögöt tehát csak két gutturális sor mutatható ki: tiszta gutturális és labializált gutturális (vő. HERMANN, KZ. 41, 53).

a. b) A latin reconstructioja.

Idg. palatális *ħ + y* a latinban kétségekivül mint *qu*, ill. másodlagosan mint *c* lép föl; e hangváltozás felvételében az összes tekintélyek megegyeznek (BRUGMANN, Grr. I.² 320. KVG. 158. LINDSAY-NOHL, Die lat. Spr. 336. SOMMER, IIb. 227. STOLZ, Lat. Gr.⁴ 107, 118. stb. stb.). A legjobb bizonyítékok ezek:

equos: ói. *āščah* < **ek̥yos*

combrētum: lit. *sveñdrai* 'typha latifolia' < **kuendhro-*

Többé-kevésbé kétséges esetek (BRUGMANN, Grr. I.² 320. LINDSAY-NOHL, id. m. 261. STOLZ, id. m. 107. WALDE, id. m. s. vv.):

queror questus: ói. *śvásiti* 'atmet' < **ħy̥es-*

quinqūare 'lustrare': lit. *szvánkus* 'anständig' < **ħy̥enqu* v.

kyepq

queo: ói. *śváyati* 'schwillt an, wird stark' < **ħy̥ei-*

Idg. *ħy* tehát úgy lép föl a latinban, mint idg. *q** (*sequitur*: gör. *ἕπεται*, ói. *sácatē* < **seq̥etai*) s minden helyzetben osztozik ennek sorsában:

equos: *ecus = sequuntur*: *secundur*

combrētum < **quemfrētom* = *cōlō* < **q***clō*

E jól megalapozott és hangphysiologai szempontból teljesen megnyugtató latin hangtörvényhez egyetlen szó nem igazodik: *canis*. Ha ez a szó csakugyan a **k̥yen-* (ői. ʃvá ʃinah, gör. κύων κυνός stb.) töböl való, a miben nagyon lehet kétkedni (vö. lyd. Καν-ζσόλης? HIRT, Die Idg. 599) — akkor semmi esetre sem < **k̥uyonis* (WALDE, id. m. 137), hanem < **k̥yoniš* = lat. **quaniš*, a mely alak analogikus úton transformálódott (Nyelvtud. I. 259. FAY, IF. A. 27, 122) vagy dialektikus forma (SOMMER, id. m. 228. ERNOUT, Les éléments dialectaux du vocabulaire latin. 72, 138), minden esetben olyan, a mely *u* elemét valami módon elvészítette (HIRT, IF. 17, 389—390). — A lat. *vitrum* és ői. ʃvitráh 'weiss' stb. szavaknak HIRT (BB. 24, 289. IF. 17, 389) és PEDERSEN (KZ. 36, 306) dacára semmi közük egymáshoz (WALDE, id. m. 845. FAY, IF. A. 27, 122).)

A *ky* és *q* egyöntetű folytatódását a többi itáliai dialektusok is igazolják, vö.

osc. *Epid[us]*, lat. *Equitius* < **ek̥yo-*
osc. *petora*, lat. *quattuor* < **qʷetuer-*

Hogy idg. palatalis + *u* és labioveláris egyáltalában összeesett a latinban, mutatja az, hogy idg. *ghy* és *ghʷ* közös folytatása: *f*; vö. *ferus* < **ghyeros*: *ofendo* < **ghʷen-* (l. fönnebb 6).

Ezek után a priori várható, hogy idg. *qu* a latinban szintén *qu* alakban jelentkezik. Ezzel szemben meglehetős általánossággal vallott nézet az, hogy idg. szókezdő *qu* latin folytatása: *v* (WIEDEMANN, IF. I, 255—57. JOH. SCHMIDT, KZ. 32, 405. BRUGMANN, GfP. I. 321, 574. KVG. 103. LINDSAY-NOHL, id. m. 342. SOMMER, id. m. 327. HIRT, IF. 17, 389—90. STOLZ, id. m. 108. WALDE, id. m. s. vv. stb.). Az etimológiai anyag mindössze ennyi:

vannus: ófn. *hwennen* < **hwanian* 'schwingen, schütteln'
vapor: [gör. καπνός?], gót *af-happjan* 'ersticken, auslöschen', lit. *krāpas* 'Hauch, Dunst'
vis (2. sg.), *in-vitus*, *in-vito*: lit. *krēczū* 'lade ein, invitō', ópor. *quāits* 'Wille'

Ez az anyag azonban egészen másképpen kombinálható és kombinálandó (vö. WALDE, id. m. s. vv. FAY, IF. A. 27, 122):

vannus < **got-no-s*: ófn. *wadul wedil* 'Werkzeug zum Weben', lit. *vętyti* 'Getreide worfeln'
vapor: ósl. *väfa* 'vibrate', *vafra* 'sich hin- u. herbewegen', kfn. *wabern*
vis, Duenos-inser. *vois* = ői. *vęsi* 'verfolgst, strebst zu'
in-vitus = ői. *abhi-vitah* 'erwünscht'

Ha a hátralévő *in-vito* semasiológiai szempontból csakugyan nem volna a *vis* *in-vitus* szókkal egyesíthető, a mit nem hiszek, akkor a *vis* 'erő' vagy *vito* szókkal lehetne kísérletet tenni. — HERMANN kijelentésen, hogy megfelelő etimologiák bijában idg. *u* csak a *vis* és *in-vito* szók számára postulálható (KZ. 41, 55), csak esodálkozni lehet. E különös kijelentés talán a tőle proponált megoldási mód kedvéért történt, mely szerint a fennforgó esetekben a latin *v* < praitaliai *gu*, ez meg praitaliai *ku* 'mellékalakja'. Szerinte tehát tenuis: media alternatióról volna szó, a mi magában véve nem volna lehetetlen, de ezúttal teljesen folósleges.

A lat. *v* < idg. *qu* hangváltozás felvételle tehát semmiképpen sem igazolható s a latin történeti hangtan látószögéből nézve egészen ballatlan és képtelen. A mit fönnebb a görögrol mondottunk, mutatis mutandis — és még inkább — a latinról is igaz. A vitatott hangváltozás csak egyetlen főtévesssel volna igazolható — azzal, hogy az idg. *qu* hangsoportban a *u* elem zöngés volt s a gutturalis maga elveszett (mint *venio*: gör. βαίνω < **gʷemjō* esetében), a mi megint azt a főtévest vonja maga után, hogy idg. *q* = lat. *qu* labialis eleme zöngétién volt (HIRT, BB. 24, 289. IF. 17, 392). De ilyen hol zöngés, hol zöngétién *u* teljesen önkényes chiméra, a melyet PEDERSEN — bár eleinte elfogadta (KZ. 36, 306) — később elvetett (KZ. 39, 440) s HERMANN is visszautasított (KZ. 41, 54). — Ha továbbá az idg. *qu* csoport *u* eleme zöngés volt, akkor a *ky* csoport *u* elemének is zöngésnek kellett lennie; ezt persze HIRT fel is teszi, de felfogását csak az egyetlen *vitrum* szó (helytelen) etymonjával tudja támogatni, mik a vele ellenkező *queror* és *combrētum* szavak bizonyító erejét ezáfoltan képtelen (BB. 24, 289) s a feltevésére egyenesen végzetes *equos* szót fel sem említi. PEDERSEN nem meri ugyan előütni, hogy idg. *ky* és *qu* latin

reflexe *v*-e vagy *qu* (KZ. 36, 306), de arról ő is meg van győződve, hogy ha *vapor* esetében *q* tünt el, akkor hasonló körülmenyek között *k* is eltünt volna (KZ. 39, 441) — és pedig azért, mert *ku* és *qu* a latinban, valamint a görögben is, megkülönböztethetetlenül összeesett, a mi HIRT nézete is (BB. 24, 289). De ha *ku* és *qu* egybeesett s ha *ku* latin folytatása biztosan *qu* (resp. *c*), akkor idg. *qu* latin folytatása sem lehet egyéb mint *qu* (resp. *c*).

Ez a latin *qu* < idg. *qu* hangváltozás azon kívül, hogy hangphysiologai és hangtörténeti szempontból a priori jogosult, néhány egészen elfogadható etymonnal támogatható. Ezek a következők:

quatio < **qustjō*: ói. *kvāthiyati* 'macht sieden', [gör. πάσσω?] gót *kaþjan* 'schäumen' (ZUPITZA, Germ. Gutt. 56, FEIST, GotEtwb. 151, PRELLWITZ, GrEtwb. 367)

queror < **qu-es-ór*: gör. ζιεζω [ói. *káuti* 'schreit', ószl. *kujati* 'murren'] (BRUGMANN, Gr. I.² 320, II.¹ 1021, 1026. — WALDE id. m. 633 kifogása a fönnebbiek után elesik)

quaero: ópor. *quāits* 'Wille' (FAY, IF. A. 27, 122).

culpa, ólat. *colpa* < **quolpā*: ópor. *po-quelbton* 'knieend', lit. *klupoti* 'knieen', *klūpti* 'stolpern', lett *klupt* 'stolpern, fehlen, irren' < **qlup-* < **qqlp-* < **quelp-*; *colpa* < **quolpā* = *colus* < **q^uolos* (WALDE, id. m. 209 kifogása indokolatlan)

[E kifogástalan hangtörvényhez egyetlen szó nem igazodik: *cāseus*. Ha ez a szó idg. *qq* hangesporttal kezdődött (cf. ószl. *kvasi* 'fermentum' stb. WALDE, id. m. 136—37), akkor csak dialektikus forma lehet mint *canis* (SOMMER, Hb. 228, ERNOUT, id. m. 137, FAY, IF. A. 27, 22), minden esetre olyan, a mely *u* elemét valamiképpen elveszítette (HIRT, IF. 17, 390) — mert WALDE alapalakja: **qu(u)āt(h)-* 'mit silbischem u..., das im Lat. sekundär unsilbisch wurde und... schwand'(!) — nem egyéb halva született monstrum nál. De egyre erősebb a gyanúm, hogy a *cāseus* szónak sohasem volt *u* eleme; vör. török-tatár *katik* 'lac concretum'?]

Idg. *qu* tehát úgy folytatódik a latinban mint idg. *ku*: idg. 'veláris' és 'palatális' *u* előtt sines differenciálva. Így hát a latinból is csak két gutturális sor mutatható ki: tiszta gutturális és labializált gutturális (vör. HERMANN, KZ. 41, 55—56).

B) Az albán reconstructioja.

Az albán nyelv helyzetét tudvalévőleg csak újabb időben határozta meg G. MEYER (Die Stellung des Albanesischen im Kreise der idg. Sprachen. BB. VIII. 1883. 185—195. Etymologisches Wörterbuch der albanesischen Sprache. 1891. Albanische Studien, III.: Lautlehre der idg. Bestandteile des Albanischen. 1892) — kimutatván, hogy e nyelv a roppant mennyiségi idegen elemek daczára egészen önálló idg. idióma, és pedig satom-nyelv, a melyben az idg. palatálisok nagyjában mint sibilansok lépnek föl, a velárisok és labiovelárisok pedig összeestek s mint *k*, palatális vokálisok előtt mint *k*-hangok jelentkeznek. E tanítást az indogermańskiika fönntartás nélkül elfogadta.

A vélemények csak akkor kezdték megoszníni, miután H. PEDERSEN Die gutturale im Albanesischen ez. értekezése megjelent (KZ. 36. 1900. 277—340). E szerint az albánban minden a három gutturális sor meg van különböztetve, a mennyiben a tiszta veláris *q* *g* *gh* mint *k* *g*, resp. mint *k̄* *ǵ* folytatódik, a labioveláris *q^u* *g^u* *gh^u* ellenben eredeti palatális vokálisok előtt sohasem *k* *ǵ*, hanem minden *s* *z* (id. h. 305—306). E differenciálódás physiologai ratiója az volna, hogy az idg. labiovelárisok az albánban — a mint állítólag a görögben is — teljes zöngéten consonantikus *u* elemet fejlesztettek magukból, a mely a veláris-sal egyetemben palatalizálódva a lett *s* mint ilyen hozta létre az *s* *z* sibilansokat. Azzal különböző, hogy ez a ratio helyesléstre talál-e vagy nem, PEDERSEN igen keveset törödik — a mint hogy nemsokára vissza is vonta (KZ. 39, 440) —, 'denn die Belege sind ganz unzweideutig' (KZ. 36, 307). Az 'egészen kétségtelen' esetek közül négy egészen biztos, öt nem egészen olyan (id. h. 321).

Vegyük honczkés alá a négy egészen biztos esetet.

1. *pesz* (geg. *pēsə pēs*) 'öt' (id. h. 307—309)

PEDERSEN szerint e szó — ε vokálisától eltekintve, a mely az előző és következő számnevek hatása alatt jött létre — közvetlenül a köv. alakok mellé állítandó:

ói. *páñca*, av. *panča*, újp. *panj*, gör. πέντε [**pēnq^ue*]

Előre kell bocsátanom, hogy az albán számnevek dolga rendkívül bonyolult (L. MEYER, Alb. Stud. II.: Die alb. Zahlwörter, 1884). Az első tiz alapszámnév az egyetlen *tre tri* kivételével vagy homályos, ill. idegen eredetű vagy nem az eredeti idg. alapszámnév folytatása: *në* '1' etymonja ismeretlen, *dë* '2' hangalkata talánnyos, *katre kater* '4' a kölcsönözőt lat. *quattuor*, ill. vulg. lat. *quattor* (MEYER, Alb. Etzb. s. vv. BRUGMANN, Grr. II. 2.² 1911. 7, 9, 13); *gaštë štatë tete nende ëjetë* '6—10' idg. collectivumok, a melyek között azonkívül legflebb eredeti, a többi analogikus újítás (PEDERSEN, id. h. 284. BRUGMANN, id. m. 22).

Ily körülmények között arra nézve, hogy az ugyanelek homályos hangalkatú alb. *pesz* csakugyan idg. **pénq^ue* közvetlen és minden alteratiótól ment folytatása, semmi biztosítékunk nincs. S a mennyiben az alább következő magyarázati kísérlet nem volna kielégítő, meg kell szivlelni G. MEYER szavait: 'Wo daher bei der phonetischen Untersuchung eines Zahlwortes ein Rest übrig bleibt, der in der Rechnung nicht rein aufgeht, da müssen wir einen fremden, hemmenden oder treibenden Einfluss annehmen, der ja freilich nach verschiedenen Richtungen hin gesucht, vielleicht vorläufig oder überhaupt nicht gefunden werden kann' (Alb. Stud. II. 26).

Nézetem szerint azonban egyelőre egészen komolyan számba jöhet a *pesz* eredetéről ez idő szerint vallott nézet, a melynek atyja G. MEYER. E szerint alb. *pesz* oly collectivum, mint a fönnebb említett *gaštë* stb. s végelemzésben oly képzés mint ói. *pantikë* 'pentas', ószl. *pētë* < **pénq^utis*. Az albánban persze **pētë* **pētë* volna várható (vö. *natë*: ói. *nákthë* < **noq^utis*). Itt az a feltevés segíthet, hogy idg. **pénq^utis* az albánban mint **pēnq^utia*, resp. **pēnq^utia* lépett föl, miből **pentjë* **pentës* (MEYER, Alb. Stud. III. 5. 25. Alb. Etzb. 329. BRUGMANN, Grr. I.² 278, 620. II. 2.² 17. WALDE, LatEtzb.² 635). A továbbképzéshez vö. többek között alb. *mbesë* 'Nichte' < **u(e)potjë* (BRUGMANN, Grr. I.² 278. WALDE, id. m. 516 stb.);

idg. **nepotis* [ólit. *nepotis*]: alb. **nepotjë* [*mbesë*] =
idg. **pēnq^utis* [ószl. *pētë*]: alb. **pēnq^utia* [*pesz*]

A továbbképzés támogatására felhozott analogiák erejét

PEDERSEN mindenféle lehetőségek felvételével akarja gyöngíteni, a melyek mérlegelésébe annál kevésbé érdemes beleemenni, mert PEDERSEN egyenesen kijelenti: 'Aber selbst wenn wirklich bisweilen im Albanesischen eine Erweiterung des idg. suffix -ti- zu -tia anzunehmen wäre, so wäre sie doch für das Zahlwort *pese* abzuleugnen' (l. c. 309). Miért? Mert a *pese* után következő számnevek suffixuma nem -tia, hanem -ti- (id. h. 368)! Ámde ki mondhatja meg, hogy hol van egy analógikus újításnak a határa? És hútha úgy áll a dolog, hogy *gaštë* < **gies-te* alapalakja szintén **sek̄s-tiā*? Egy ilyen alapalak, a melynek t eleme a megelőző s miatt nem assibilálódhatott, a 7—10 számnevekben is feltartóztathatta az assibilálódás folyamatát.

Mindez esupa feltevés, de semmi esetre sem oly erőszakos, mint az, a mit PEDERSEN akar. BRUGMANN közlési módja — az etymon szerzője nevének felemlítése — elárulja, hogy PEDERSEN felfogásának helyességeiről szintén nincsen meggyőződve.

2. alb. *sa* 'wie viel?', *si* 'wie?' [*t-sili* 'welcher?'], *se* 'was?' [*nga se* 'wovon?', *me se* 'womit?', *mbe se* 'woran?', *pər se* 'wofür?']

PEDERSEN szerint 'a priori igen valószínű', hogy e szavak az idg. **q^uo-* **q^ui-* pronomen interrog. tövéről valók (id. h. 309—318), és pedig:

si < **q^uei* [vö. dör *nzë* 'wo?']

sa < **q^uiiod*: vö. skr. *kīyant-* 'wie gross?'

se < **q^uiōd*, resp. a **q^uōd* [vö. lat. *quō*] abl. sg. analogikus átalakítása

Nézetem szerint a priori gyanús, hogy a pronomen interrogativum (nom. *kuš*, gen. dat. abl. *kuj kujt*, acc. *ks*) tövéről képzett alakok között olyanok is vannak, a melyek palatalizált gutturálissal kezdődnek: *kūš* 'wie?' és *kë* pron. relat. indecl. PEDERSEN szerint *kūš* < idg. **q^uū*, *kë* < idg. **q^uōd* s a theoriája értelmében várható s helyett fellépő k oka az, hogy a palatalizáló ū és ε magánhangzók itt veláris vokálisokból keletkeztek (id. h. 328). Ámde idg. **q^uū* [ói. *kū* 'wo?'] nyilván már az ós-albánban is csak mint **q^ui* léphetett föl [cf. alb. *më ði ti* = lat. *mūs sūs tū*; PEKMEZI, Alb. Gr. 20] s ha már-

most idg. és állitólagos ős-albán $*(\bar{o})q^{\text{v}}\bar{i}$ PEDERSEN szerint az albánban *sü* lett (l. alább), akkor ős-alb. $*q^{\text{v}}\bar{i}$ alakból sem lehetett egyéb mint **sü*. A mi pedig az alb. *ké* idg. $*q^{\text{v}}\bar{o}\bar{d}$ alap-alakját illeti, ez bizonytalan nem helyes, mert idg. *ő* albán reflexe: *e* (vö. alb. *ne* = lat. *nōs*, alb. *te* 'wo, während, indem' < **tōd*, geg. *ke* 'wo' < **q^{\text{v}}\bar{o}\bar{d}*; 1. MEYER, Alb. Etwb. 218, 425. BRUGMANN, I.² 148. PEKMEZI, id. m. 21).

Mindez nem igen biztat arra, hogy a régi csapást elhagyjuk. MEYER a fönmébbi szókat egy demonstrativ tővel hozta össze, a melynek származékai: *si-vjet* 'heuer', *sot* < **so-dits* 'heute', *sönde* < **só-nate* 'heut Abend, heut Nacht', s az idg. **kō-*, **ki-* tővel kombinálta, honnan lit. *szis*, ószl. *sb* 'dieser', gör. *zētōs*, lat. *cis*, gót *himma hina* (Alb. Etwb. 383). Noha újabban arra hajlanak, hogy az idézett *si-vjet*, *sot* és *sönde* az idg. **to-*, resp. **ti-* pronominalis tő származékai (PEDERSEN, id. h. 314. BRUGMANN, Gr. II. 2.² 320), a szönyegen forgó *si sa se* ennek daczára még mindig összefügghetnek az idg. **kō-*, **ki-* pronomen demonstrativummal. Hangtaní szempontból legalább semmi nehézség sincs.

Egy nehézség minden esetre van s ez az, hogy miképpen fejlődhetett ki az albánban a demonstrativ jelentésből az interrogativ használat. Ezt a nehézséget maga PEDERSEN oszlatta el valamikor azzal a magyarázáttal, hogy a pronomen demonstrativumot relativumul használták (mint a görögben, írban és germánban: BRUGMANN, id. m. II. 2.² 348), aztán előbb kérdő mellékmondatban, majd kérdő főmondatban alkalmazták. Ezt a szellemes magyarázatot PEDERSEN gutturális theoriája miatt visszavonta (id. h. 316) — azzal az indokolással, hogy az átmenet a demonstrativ jelentésről a relativumra elég gyakori ugyan (az albánban is *te* = *teku* 'wo'), de a további átmenet a kérdő jelentésre hallatlan s még hallatlanabb a tovább felveendő átmenet a határozatlan jelentésre (alb. *tsa* 'etwas' = *articulus + sa*). De a dolog talán nem is olyan feltünő. Egyes nyelvekben, pl. a latinban, az interrogativ, relativ és határozatlan használat egy töböl hajtott ki — igaz, hogy a pronomen interrogativumból, de azon szoros kapcsolatnál fogva, a mely a három pronominalis kategória között fonnál, nem lehetetlen, ha mindenjárt hallatlan is, hogy az albánban a demonstrativumból kelet-

kezett relativum jutott interrogativ és határozatlan szerepkörhöz [vö. a lat. *ut* fejlődését: WALDE, LatEtwb.² 863].

A régi etymon tehát semmi esetre sem olyan feltünő, mint a PEDERSEN-féle reconstructio, a melyet egyébként BRUGMANN is az 'eventuell' és 'vielleicht' kifejezésekkel említi föl (id. m. II. 2.² 349). Egyébként nincsenek-e minden nyelvben magyarázhatatlan jelenségek? PEDERSEN, aki minden meg akar magyarázni, a *kuš* 'wer?' pronomen *s* eleméről csak ezt tudja mondani: 's muss rest eines nicht näher zu bestimmenden pronominalen elementes sein' (id. m. 317).

3. *sü* [*si*] 'Auge'

A szó etymonja PEDERSEN szerint (id. h. 318—320):

lit. *akīs*, ószl. du. *oči*, örm. pl. *ačk'* < idg. **oq^vi*.

MEYER etymonja ez volt (Alb. Etwb. 383—84):

ószl. *sinati* 'erglänzen', *sinb* 'hell, licht'.

Az alb. szó kezdő consonansa tehát palatalis volt (BRUGMANN, id. m. I.² 102). HIRT adaléka: ahd. *skinan* (BB. 24, 263) minden esetre távoltartandó, mert gyökere **s̄kei*, a honnan alb. *hé* *kie* 'Schatten' (MEYER, Alb. Etwb. 149—50. BRUGMANN, id. m. I.² 555, 556, 758. FEIST, GotEtwb. 237, WEIGAND-HIRT, DWb. 691). MEYER etymonja még mindig tartható. PEDERSEN szerint ugyan az alb. *sü* [*si*] töve nem **sin* — a mint MEYER [és HIRT] felteszi —, hanem a szó flexiójából és származékaiból mit ziemlich sicherheit' az tűnik ki, hogy töve vagy legalább gyökere vokálisra végződött, a mennyiben a szó pl. a hátratett articulus-sal ellátva: *sü-u* [*si-u*]. E mellett azonban előfordul tosk. *sir-i* < **sin-i*, geg. *sin-i* is, a melyek bizonyoságát PEDERSEN nem bírja megingatni. Tekintetbe veendő továbbá, hogy egytagú szókban szóvégi *n* közvetlenül a főhangsúly után eltűnik ugyan, de a hátratett articulus csatlakozásakor megint előtűnik, vö. *gi* 'Busen': *gi-r-i* < **gin-i*: lat. *sinus*; *hi* 'Asche': *hir-i* < **hin-i*: lat. *cīnis* stb. (MEYER, Alb. Stud. III. 67. BRUGMANN, id. m. I.² 365. PEKMEZI, Alb. Gr. 24).

Másrészt PEDERSEN etymonja nem igazolható. Ha ugyanis idg. **oq^v*- szókezdő vokálisának hiányán túlteszszük magunkat

[vö. *tets* '8' < *(o)k^hto-ti- stb. BRUGMANN, id. m. I.² 971], tekintetbe veendő, hogy idg. *oq^h- mellett *ok^hp- is előfordul [ó. ákši, av. aši, bœot ḡxταλλος; BRUGMANN, id. m. I.² 790]. Idg. k^hp pedig az albánban minden esetre s lett; erre mutat az egyetlen netalán idevágó eset is: alb. *ari* 'Bär' < *arsi, vö. gör. ἄρκτος, lat. *ursus* < *urcsos, ir art stb. < *arkhos (BRUGMANN, id. m. I.² 790, 793; — az s eltünéséhez vö. pl. alb. *ter* 'ich trockne an der Luft'; gör. τέρπουμαι stb. BRUGMANN, id. m. I.² 758). Az alb. si tehát igen egyszerűen idg. *(o)k^hpī alapalakra is vissza volna vihető. Söt a ki van oly bátor mint PEDERSEN, az alb. si és *sir-i* < *sin-i dubletteket akár idg. dithematismus reflexének foghatja föl [ó. ákši: gen. akšyāh = alb. si: *sir-i* = idg. *(o)k^hpī: gen. *(o)k^hpn̄s]. — PEDERSEN a vokalizmusból is szeretné tökét kovácsolni. Szerinte az alb. si dialektizmus; a szabályszerű alak: sū, a melynek ú. vokálisa i-ből fejlődött ugyan, de egyenesen azért, mert labialis hang [t. i. a labioveláris q^h ajakkerekitése!] előzte meg. Az alb. sū alapalakja tehát *(o)q^hi. E fölöttével azonban diametraliter ellenkezik a fönnebbi si < *q^hei 'wie?', a mely soha és sehol sem *sū! PEDERSEN ellenvetése, hogy si 'wie?' i eleme idg. ei diphthongusra, sū 'Auge' ú. eleme idg. i vokálisra megy vissza, képtelenség, mert ei és i palatalizáló ereje között nincs és nem lehet kimutatható különböző.

4. *zjarm* 'Hitze', *zjar* 'Feuer'

PEDERSEN etymonja a következő (id. h. 320—321):

ó. *gharmah* 'Hitze', av. *garəma-* 'warm', újp. *garm*, örm. *jerm* 'warm', gör. θερμός, lat. *formus*, gót *warms*, ópor. *gorme* 'Hitze' [idg. *gh^hermos*]

lat. *furnus*, or. *gornž* 'Herd' etc. [idg. **gh^hernos*]

Nem palatalizálódott a gyökér e szóban: *n-groh* 'ich wärme'.

PEDERSEN új etymonja, annak dacázára hogy sokan elfogadták (FEIST, GotEtwb. 309—310. BOISACQ, Dict. étymologique de la langue grecque, 341. BERNEKER, SlavEtwb. 234. WALDE, LatEtwb.² 309) — teljesen fölösleges. A régi etymon (MEYER, Alb. Etwb. 321. Alb. Stud. III. 18. BRUGMANN, id. m. I.² 566. HIRT, BB. 24, 243) a következő volt:

lit. žarýjos 'glühende Kohlen', ópor. *sari* [ejtsd: *zari*] 'Glut' < **gher-*

Ez etymon ellen PEDERSEN azt hozta föl, hogy a **gher-* gyökér családjához tartozó szók alapjelentése 'glänzen', mik ez a jelentés a **gh^her-* gyökér családjában nem vagy legfölebb igen ritkán fordul elő. A fő az, hogy mégis előfordul — nem csak a tőle idézett ósl. žeravъ 'glühend', hanem az ói. *ghryñoti* 'leuchtet, glüht' szóban is. [E jelentésváltozáshoz vö. litv. *svidēti* 'glänzen', lett *swišt* 'hell werden': ósl. *suida* 'brennen, sengen'; WALDE, id. m. 710.] Az albán szók alapalakja tehát: **ghermos*, ill. **ghernos*, a melyekkel *n-groh* < **gh^hrēskō* gutturalis alternatio révén függ össze (HIRT, BB. 24, 243).

Igy áll a dolog PEDERSEN 'egészen kétségtelen' bizonyítékaival. Ezek után a többi öt kevésbé biztos eset analysisét — már hely szüke miatt is — elengedhetjük magunknak. Igazán meggyőző erekje egyetlen példának sincsen. PEDERSEN decretorius kijelentései az esetek többségében egészen kétséges dolgok, pusztta lehetőségek, valóságos nyilt kérdései a tudománynak s részben esak ad hoc, az elmélet kedvéért történtek.

Másrészről egy csöppet sem nehéz kimutatni, hogy a labioveláris q^h q^h gh^h palatalis vokális előtt PEDERSEN elmélete ellenére mint k̄ ǵ folytatódik.

Az elmélet útjában álló esetek között PEDERSEN szerint csak egyetlen-egy olyan van, a melylyel érdemes komolyan foglalkozni. Ez az eset: alb. *jań* 'ich jage, verfolge' (id. h. 330—331). Ezt az alb. szót kezdettől fogva a mai napig mindenki a köv. baltoszláv szavakkal vetette össze:

lit. *genù* 'treibe, jage', ósl. *zenq* 'treibe'

(MEYER, Alb. Stud. III. 7, 84, 85. Alb. Etwb. 136. BRUGMANN, id. m. I.² 591. HIRT, BB. 24, 243. PEKMEZI, Alb. Gr. 31) — még azok is, a kik a fönnebbi *zjarm* < **gh^hermos* etymont elfogadták (WALDE, id. m. 224. BOISACQ, id. m. 336). A baltoszláv szavaknak pedig — megint általános felfogás szerint — labiovelárisuk van, vö.

ó. *hánti* 'schlägt', gör. θείων ἔπειρον, lat. *dē-fendo* < **gh^hen-*

Az albán szó alapalakja tehát **għ-enjō*, vő. gör. θεῖον. Igaz ugyan, hogy a toskban *ǵānī* helyett **ǵēnī* várható [vő. *n-dēn* 'ich breite aus, ziehe, spanne' < **tenjō*: gör. τείνω]; de az albánban a vokálisviszonyok homályossága a legkisebb baj, a mely valami analogikus vagy dialektikus befolyás felvételével könnyen megszüntethető [vő. pl. tosk. *bēnī bēj*, geg. *baj* 'ich mache' < **bhanjō*: τάζω?]. Hogy az alb. szó *n* eleme nem a gyökérhez tartozó elem, az bebizonyithatatlan. Mivel pedig az általánosan elfogadott etymon helyett PEDERSEN meg sem kísérti másat felállítani, az alb. *ǵānī* marad mint volt < **għ-enjō* — azaz: a labioveláris *għ-* ez esetben PEDERSEN tanítása ellenére mint palatalizált *ǵ* folytatódik.

Hogy ez az 'egyetlen eset' tényleg csak egy a sok közül, azt a közelebbi vizsgálat nyomban megmutatja. Ily eset volt már néztem szerint a fönnebb tágyságtól *kūs* 'wie?' is. Ime még egy: aor. *doğa*: präs. *djek*, *djeg* 'verbrenne' < **dhéghəō*, vő.

ői. *dáhati* 'brennt', gör. τέρπει θετταύος· ἀπότεμνος, lat. *farilla*, lit. *degū* 'ich brenne' < idg. **dhegh₂*

(MEYER, Alb. Etwb. 69. Alb. Stud. III. 9. BRUGMANN, id. m. I. 591. FRIST, id. m. 60—61. WALDE, id. m. 277 stb.). Bár hogyan jött is létre a *doğa* aor. palatalizált gutturalisa, biztos, hogy PEDERSEN értelmében **dəza* volna várható. PEDERSEN föltevése (id. m. 329), hogy *g* restituálva van, nem lehetetlen, de nem bizonyítható.

Jellemző még PEDERSEN módszerére a következő eset. Az alb. *keð* 'schere' kétségkívül a litv. *kertù* 'hau' szóval kombinálandó (MEYER, Alb. Stud. III. 6. Alb. Etwb. 221. BRUGMANN, id. m. I. 582. PEKMEZI, id. m. 30. WALDE, id. m. 151) — a mint ezt, bár nemileg habozva, PEDERSEN is teszi: 'Der guttural war rein-velar, da man osk. *petiropert*... fernhalten kann' (id. h. 330). Már most tudnivaló, hogy a lit. *kertù* szóhoz tartozik *kartas* 'mal', pl. *rēng kartq*, *dū kartù*, *tr̄ys kartūs* etc. 'semel, bis, ter' [ői. *krntāti* 'schneidet, zerspaltet': *sa-kft* 'einmal' = lit. *kertù*: *rēng kartq*; l. BRUGMANN, id. m. II. 2. 66—67]. Ha tehát lit. *kertù* < **qērtō*, akkor *kartas* < **qertos*. Az osc. *petiro-pert* [és umber *trio-per* 'ter'] nem tartoznak ugyan szükségkép ide (l. BUCK, A grammar of Oscan and Umbrian, 206. BRUGMANN, id.

m. II. 2. 68. WALDE, id. m. 675], de ha ide tartoznak, esak idg. **qʷert* alapalakra lehetnek vissza. PEDERSEN pedig újabban (Vergl. Gr. der kelt. Spr. I. 1909. 43) azt hiszi, hogy litv. *kařtas* és osc. *petiro-pert* összetartoznak. Ez esetben azonban litv. *kařtas* és *kertù* s velük alb. *keð* is idg. **qʷert-* gyökérből valók. PEDERSEN tehát a következő dilemma előtt áll: vagy feladja korábbi állásPontját, vagy kénytelen elismerni, hogy idg. labioveláris *q* albán reflexe palatalizált *k* is lehet.

Az a föltevés tehát, hogy a labiovelárisok az albánban palatalis vokálisok előtt másképpen folytatódnak mint a tiszta velárisok, semmiképpen sines bebizonyítva.

Ha a czáfolat ebben az irányban sikertelen lett volna, sikeres lehet egy másik irányban, a mennyiben PEDERSEN hadállása a tiszta velárisok felől is megkerülhető, a mint ezt HERMANN mutatta meg (KZ. 41, 47—48). A tiszta velárisoknak ugyanis PEDERSEN szerint a labiovelárisokkal ellentében palatalis vokálisok előtt minden *k* *ǵ* alakban kellene jelentkezniök, a mit a szerző tizenegy esettel illusztrál (KZ. 36, 329—330); ezek között van pl. *hellk* 'ziehe': gör. θέξω. HERMANN azonban arra utalt, hogy mind a tizenegy eset analogikus képzés lehet, így pl. *hellk* a **selqō* és **solqejō* alakok contaminációja. Alb. *sjet* 'ich bringe' [PEDERSEN, id. h. 322 szerint < **qʷetō*] és alb. *kel* 'ich trage, bringe' [PEDERSEN, id. h. 329 szerint < **qelō*] volta-képpen egy és ugyanazon szó; az alapalak **qelō*, a melynek szabályszerű folytatása alb. *sjet*, míg a *kel* alak contaminatio, a melynek *k* hangja nem-palatalis vokális előtt keletkezett és palatalis vokális előtt került. Hasonlóan állhat a többi szavak dolga is. E felfogást pedig HERMANN állítása szerint maga PEDERSEN is elfogadta (KZ. 41, 47). De akkor annak a feltevéseknek, hogy a velárisok és a labiovelárisok palatalis vokálisok előtt különbözöképpen folytatódnak, semmi materiális alapja sem marad. HERMANN csakugyan le is vonja ezt a consequentiát s azt állítja, hogy a velárisok és labiovelárisok albán reflexe egyötötféle: nem-palatalis vokálisok előtt *k* *g*, palatalis vokálisok előtt *s* *z*, resp. per analogiam *k* *ǵ* (KZ. 41, 49). — Ilyképpen PEDERSEN elmélete más módon, de talán még alapsabban ártalmatlanná volna téve.

Még egy súlyos általános elvi kifogást kell emelni PEDER-

SEN módszere ellen. A palatális és veláris gutturálisok alternatióját helylyel-közzel minden satem-nyelvben megtaláljuk. Ilyen alternatio természetesen az albánban is várható (s néztem szerint meg is van oly esetekben mint *sjet*: *kel*, *zjarm*; *n-groh*), de PEDERSEN reconstructiójában ennek sehol semmi nyoma — természetesen, mert hiszen theóriája részben azon alapul, hogy idg. palatálisokat labiovelárisoknak tett meg. De a dolognak folytatása is van. Ha az albánban gutturalis alternatio nincsen, akkor az albán az egész satem-csoporthoz legszabatosabban artikuláló tagja, a mely következetettsé a tényekkel diametrális ellentétben van. Éppen az albán nyelv az, a melyben egy és ugyanazon alapnyelvi hangnak érhetetlenül szétágazó folytatásai vannak: az idg. palatálisok reflexe majd *s z*, majd *θ ð d*; *ks* egyszer *θ*, máskor *s*; idg. *s* szó elején vocalis előtt nem kevesebb mint négy féle módon — és micsoda módon! — folytatódik: *š h ž ð* stb. S e szétágazásnak semmi-féle ratióját nem tudja adni a nyelvtudomány (l. pl. BRUGMANN, id. m. I.^o 565, 566, 756. PEKMEZI, id. m. 28). Mert nem mindenki meri megtenni azt, a mit PEDERSEN, a ki egészen hideg vérrel azt állítja (id. h. 284), hogy az alb. *jaštë* < **seks* és *štatz* < **septim* szókban a szókezdő idg. *s* differenciálódásának oka — az idg. hangsúly!

Az albán hangmegfeleléseknek imént érintett zagyva sokfélesége áthághatatlan akadályt gördit minden alapnyelvi reconstructio útjába. Artikulatórius finomságok kimutatására az albán nyelv teljesen alkalmatlan: valóságos instabilis terra, innabilis unda. Ez a homályos eredetű nyelv régtől fogva keveréknyelv volt — illyr elemekkel vegyült thrák? (HIRT, Die Idg. 142) — valószínűleg már őskorában, de minden esetre a római hódoltság óta, a melynek folyamán szókincs, szóképzés és flexio tekintetében annyira a latin nyelv hatása alá került, hogy féligr-román keveréknyelvvé lett, a melyre később még a szláv, görög, török stb. is hatott (PEKMEZI, id. m. 34—45). A különféle idegen befolyások belső szerkezetig ható módon alterálták a nyelvet, úgyhogy az eredeti idg. bályeg jóformán a felismerhetetlenséggel le van róla törölve s az idg. hangállomány teljesen szét van zilálva.

Más körülmények is a legnagyobb óvatosságra intik az embert: az albán nyelv legrégebbi emlékei — többé-kevésbé

jól-rosszul hagyományozva — relative újak, a mennyiben csak a 17. századig mennek vissza; a nyelvanyag részben még ismeretlen, a mennyiben éppen Albánia centrális része még egyáltalában nincs kikutatva (PEKMEZI, id. m. III. 1); a nyelvvel a tudomány csak a legújabb időben — alig egy negyedszázad óta — kezdett foglalkozni s alig-alig foglalkozik, minél fogva kompetens és egymás munkásságát ellenőrző szakerők jóformán egészen hiányoznak stb. Azt, hogy az albán erősen degenerálódott nyelv, mások is hangsúlyozták (pl. HIRT, IF. 17, 388), de nem mindenki tekintette ezt legyőzhetetlen akadálynak (pl. HERMANN, KZ. 41, 46). Részről azonban azt hiszem, hogy a nyelv ziláltsága s a többi említett körülmények miatt a priori a legenergikusabban kell állást foglalni minden olyan kísérlet ellen, a mely az albán nyelvet az idg. összehasonlító nyelvtudomány alapvető kérdéseiben koronatanaként akarja szerepeltetni. Ha fontolóra veszszük, hogy három gutturalis sor egyetlen más satem-nyelvből sem mutatható ki, még oly jól hagyományozott, jól konzervált, rendkívül őszerű és gazdag élite-nyelvből sem, minő az óind — akkor PEDERSEN állítása, hogy az albán az egyetlen idg. nyelv, a mely minden a három gutturalis sort megkülönbözteti (KZ. 36, 306 és KZ. 39, 440), szinte monstruosus és igazoltnak még akkor sem volna tekinthető, ha a bizonyítékok nem volnának véglépen kétségesek s számuk nem volna oly esékelű. Szinte a komikum határát érinti, hogy PEDERSEN — nyilván az albán 'splendid isolation' megörzése végett — fejесőválvá nézi BRUGMANN hasonló czélzatú törekvését, mert — az esetek nem elégé nagy számaik s nem elégé szembeszökök (id. m. 306). Difficile est satiram non scribere.

PEDERSEN elmélete tehát, bármily nagy tudással és impónáló elmeéssel van is felépitve, BRUGMANN (KVG. 158) csatlakozása dacára tarthatatlan. HERMANN, mint láttuk, más okokból, de éppoly határozottan tiltakozik ellene (KZ. 41, 46. 48.). Ellene fordult HIRT (IF. 17, 388) és THUMB (IF. A. 18, 40) is. PEKMEZI hasonlóan: megemlíti ugyan az elméletet, de ragaszkodik hozzá, hogy a velárisok és a labiovelárisok az albánban összeestek (id. m. 30).

A felsorolt objektív argumentumok és nagyszámú tekinté-

Iyek nézetei alapján határozottan arra a végeredményre kell jutni, hogy az albán alapján is csak két gutturalis sor reconstrálható: egy 'palatalis' és egy 'veláris'.

C) Az örmény reconstructioja.

H. HÜBSCHMANN kutatásai által (KZ. 23. 1877. 5—49. Arm. Stud. I. 1883. Arm. Gr. I. Arm. Etymologie. 1895—97) kétségtelen ténynek vált, hogy az örmény nyelv az idg. nyelvcsalád önálló tagja, közelebbről satem-nyelv, a melyben a palatalisok mint sibilansok (ill. mint affrikáták is) folytatónak, a velárisok és labiovelárisok pedig megkülönböztethetetlenül összeesve mint explosivák (ill. palatalizálva mint affrikáták is) lépnek föl. Ez a nézet a BRUGMANN-féle Grundriss útján (vö. I.² XIII. I.) szélesebb köröknek is közkincesévé lett s ma is általánosan uralkodik.

E nézettel szemben J. SCHEFTLOWITZ annak bizonyítására vállalkozott, hogy noha a tiszta veláris és labioveláris explosívák már az ös-örményben összeestek, a labioveláris *k* néha mégis mint *kh* lép föl (Zur altarmenischen Lautgeschichte: BB. 28. 1904. 301) — és pedig eredeti palatalis vokálisok előtt; hogy ez az örm. *kh* 'labialis színezettű', az abból tűnik ki, hogy idg. *tv*, *sv* s olykor *v* is mint *kh* folytatódik (BB. 29. 1904. 13). Állításának bizonyítására öt példát hoz föl (id. h. 14).

Mielőtt e példákat elemezném, utalnom kell arra, hogy az örm. *kh* < idg. *q²* hangváltozás physiologai ratiójára nem lehet a *q²* labialis eleme, a mint ezt SCHEFTLOWITZ gondolja. Így pl. az örm. *kh* < idg. *sy* hangváltozásnál [örm. *khoir*, *khun*, *khirtu*. ói. *svásā*, *svápnah*, *svédaḥ*] a folyamat ez: idg. *sy* > örm. **hy*, miből **h*, resp. *kh* (MEILLET, Esquisse d'une grammaire comparée de l'arménien classique. 1903. 28) — tehát a *y* elem egészen passiv. Ez abból is világos, hogy idg. s örmény reflexe szintén *h*, tehát a fönnebbi *kh* előfutára [*hin*: ói. *sánah*], sőt bizonyos körülmények között valószínűleg *kh* is [örm. nom. pl. *mardkh* < idg. **mṛtōs*, vö. ói. *a-mṛtāḥ*; instr. pl. *mardovkh* < **mṛtobhis*, vö. ói. *feraib*, ved. *vṛkēbhīḥ* stb. PEDERSEN, KZ. 38. 209—227; másként MEILLET, Esqu. IX. I.; de l. újra PEDERSEN, KZ. 39. 391 és BRUGMANN, Grr. II. 2.² 211, 264].

Annak daczára persze, hogy az örm. *kh* < idg. *q²* hang-

változás inductora nem lehet a labioveláris ajakkerekítése, SCHEFTLOWITZ feltevése mégis helyes lehet — föltéve, hogy példái egyébként kifogástalanok. Lássuk hát ezeket.

1. *kherem* 'kratze, schabe'

SCHEFTLOWITZ etymonja ez:

ói. *karṣati*, *kaṣati* 'zerren, zausen, schaben, kratzen', av. *kars*, újp. *kaṣidan*, bal. *kašag* 'ziehen, abziehen', lit. *karshti* 'striegeln', ószl. *krasta* 'seabies', gör. *τέλσον*.

Hogy az örm. szónak labiovelárisa van, azt közvetlenül csak a gör. *τέλσον* < **q²elsom* bizonyíthatja. Amde e görög szónak idg. *l* eleme igen kedvezőtlen SCHEFTLOWITZ etymonjára, mert idg. *l* az örményben tudtommal soha sem lesz *r* — legalább a tekintélyek szerint (HÜBSCHMANN, Arm. Stud. 80. Arm. Etym. 409. BRUGMANN, Grr. I.² 432—33. MEILLET, Esqu. 25—26). SCHEFTLOWITZ ugyan boz föl példákat az örm. *r* < idg. *l* hangváltozásra is (BB. 29, 49), de ez a hangváltozás — mint ő maga mondja — részben bizonynyal iráni befolyáson alapul (l. pl. HÜBSCHMANN, Arm. Etym. s. v. *arag*, *barj*: 422, 428), részben pedig — részről legalább azt hiszem — kétséges vagy nem is forog fonn (pl. *arkanem* = *harkanem*: MEILLET, vagy nem is forog fonn (pl. *arkanem* = *harkanem*: MEILLET, Esqu. 100—101. PEDERSEN, KZ. 39. 437—38. WALDE, id. m. 576; *karap*, *sard*: HÜBSCHMANN, Arm. Etym. 458, 489; *krem*: WALDE, id. m. 150). Idg. *-ls-* különböző az örményben minden valószínűség szerint *l* volna; megbízható példa, sajnos, nincsen (PEDERSEN, KZ. 39. 413, 427).

A mi a többi ide vont szókat illeti, ezek valószínűleg nem tartoznak ide, hanem az örm. *kharsem* 'ziehe, schleppé' szóhoz, a melyet persze SCHEFTLOWITZ — HÜBSCHMANN (Arm. Etym. 257) nyomán — perzsa jövevényszónak tart. Annak azonban, hogy *kharsem* iráni átvétel, ellentmond a szókezdő *kh*, a mint ezt MEILLET hangsúlyozza (Mém. de la société de linguistique de Paris. VIII. 280. Esqu. 19); vö. *kaxard*: av. *kax²arəda* 'Zauberer'; *kamkh*: pahl. *kām* 'Wille, Wunsch'; *kamar*: pahl. 'kamar' 'Gurt, Gürtel'; *kapoit* 'dunkelblau': pahl. *kapōt* 'blau'; *kerp* 'Form, Gestalt': pahl. *k(c)rp* 'body, shape, figure, form'; *koir*: pahl. *kōr* 'blind' stb. stb. (HÜBSCHMANN, Arm. Etym. s.

vv. 162–173). Ha mármost *kharsem* eredeti örmény szó, a melynek idg. labiovelárisa volt, akkor oly eset áll előttünk, a melyben idg. *q^e* SCHEFTLOWITZ ellenére nem-palatális vokális előtt is mint *kh* jelen meg.

A mi végül a *kherem* szó ügyét illeti, SCHEFTLOWITZ egy árva szóval sem említi és czáfolja az eddig általánosan elfogadott etymont: gör. *ξεπω*, ófn. *sceran* (MEILLET, MSL. VIII. 154, 281. X. 269. Esqu. 12. HÜBSCHMANN — 'ganz unsicher' megjegyzéssel; miért? — Arm. Etym. 503. PEDERSEN, KZ. 39, 377. WALDE, id. m. 133). Az örm. szó gyökere tehát idg. **qe-* tiszta velárrissal, a mely nem palatalizálódott, a mint pl. *hing*: *τίνεται*, *argelum* 'verhindern': *ἀρπάζω* esetében sem (PEDERSEN, KZ. 39, 393). Biztosan ide tartozik még az örm. *kherthem* 'ziehe die Hant ab, schiale ab, scorticare': ói. *kártámi* 'schneide', lit. *kertū* 'haue', lat. *cortex* stb. (PEDERSEN, KZ. 39, 377. WALDE, id. m. 151) < idg. **qe-r-t-*, a mely etymon az előbbinek helyességét megerősíti.

Az örm. *kherem* szónak *kh* eleme tehát nem labiovelárisra, hanem tiszta velárisra utal, úgyhogy idg. veláris SCHEFTLOWITZ ellenére palatális vokális előtt is mint *kh* léphet föl az örményben.

2. *khniñ* 'Untersuchung, Prüfung'

SCHEFTLOWITZ szerint: < **khin* + örm. suff. *in*; hasonlítása: ói. *cinoti ciketi* 'durchforschen, wahrnehmen', *cintā* 'Betrachtung', av. 3. sg. impf. *cinas* 'suchen'

A felhozott árja szók magukban véve természetesen teljesen eléglenek annak előtérére, vajon veláris vagy labioveláris van-e jelen. E szerint azon kapcsolatok alapján kellene dönteni, a melyekbe e szókat hozni lehet. Ámde e kapesolatok rendkívül nagyszámúak s a tekintélyek nézetei, ill. a belőlük levonható következtetések rendkívül szétágaznak (vö. BRUGMANN, Grr. I.² 605, 618. Hntr, BB. 24. 248, 475. UHLENBECK, AIEtwb. s. v. *ciketi*, *cintā*. LEUMANN, SkrEtwb. s. v. 2. *ci*, *cit*. WALDE, id. m. s. v. *caelum*, *caerimonia*. BERNEKER, SlavEtwb. s. v. *čelo*. FEIST, GotEtwb. s. v. *heitō*, *haidus*. FALK-TORP, NDEtwb. s. v. *hæder*. TORP, Wortschatz der germ. Spracheinheit, s. v. *hit* stb. stb.). Arra, hogy a különböző nézetek megvitatásába belemen-

jünk, nincs terünk, de szerenesére szükségünk sem. Elég arra utalni, hogy az ói. *ciketi* és *cinoti* szóknak labiovelárisuk van, a mennyiben hozzájuk tartozik gör. *τίνει* stb., PEDERSEN pedig tagadja, hogy örm. *khniñ* és gör. *τίνει* összetartoznak (KZ. 39, 378).

Az örm. *khniñ* gutturális elemének veláris vagy labioveláris mivolta tehát meghatározhatatlan.

3. *khan* 'als, wie', *khani* 'wie viel'

SCHEFTLOWITZ etymonja: lat. *quam*, *que*.

Az etymon maga régi (MEILLET, MLS. VIII. 157, 281. X. 258. Esqu. 15, 33. HÜBSCHMANN — bár kétkevye — Arm. Etym. 502) s hogy a szóknak labiovelárisuk van, abban az összes tekintélyek megegyeznek. A vocalizmussal azonban baj van. SCHEFTLOWITZ szerint örm. *khan* < idg. **k^həm* [azaz: **q^həm*]. Ámde a lat. *quam* < **q^hām* (SOMMER, Hb. 171. WALDE, id. m. 629. BRUGMANN, Grr. II. 2.² 687 stb.). E szerint az örm. *khan* alapalakja is **q^hām* volna [vö. *amavkh*: ói. *dśvābhīḥ*; *banam* < **bhōnāmī*: dör *δέψυαμι*]. PEDERSEN elveti a lat. *quam* = örm. *khan* etymont, de az ó magyarázata sem segít SCHEFTLOWITZ baján. PEDERSEX ugyanis abból indulva ki, hogy az örményben szóvégi *m* eltűnése várható [vö. i 'was' < **q^him*: *in-ē* 'etwas'; KZ. 39, 374 — de vö. MEILLET, MSL. X. 258. Esqu. 33] arra gondol, hogy az örmény szók a következő szavakkal állitandók össze: *ā-παντες* *σόμη-παντες* (= ol. 'tutti quanti'), lat. *quantus* < idg. **q^hānt* — oly képzés, mint ói. *kīyant* — a **q^hi-* töböl (KZ. 39, 374–377; elfogadja WALDE, id. m. 629; másnéppen BRUGMANN, Grr. II. 1.² 460). Az örm. szóknak tehát ebben az esetben idg. *a* vokálisuk volna, a mely nem lévén palatális vokális áttöri SCHEFTLOWITZ szabályát. — De még ha *khan* alapalakja **q^hām* volna is, akkor sem érthető, hogyan veheti valaki az idg. *a* vokalist palatálisnak, mikor az árja kivételével mindenütt, az örményben is, mint a jelentkezik [**patēr*: örm. *hair* stb.] s az árjában sem palatalizál (ói. *ōkivān*: *ūcyatā*, *tigītāḥ*: *tējatē*).

Az idg. labioveláris tehát SCHEFTLOWITZ ellenére nem csupán palatális, hanem eredeti vagy másodlagos *a* vokális előtt is mint örm. *kh* lép föl.

4. *lkhanem* (aor. *lkhi*) 'verlasse'

SCHEFTLOWITZ egyeztetése:

ó. *ric* 'räumen, loslassen', av. *iric*, újp. *gu-rēxtan*, gör. λείπω, lat. *linguo*, gót *leik*, lit. *lēkū*, ír *lēiccim*

Így már HÜBSCHMANN (Arm. Etym. 455) s az összes tekintélyek. A labiovelárist illetőleg nem lehet kétség, de a vokalizmus megint nehézséget gördít SCHEFTELOWITZ útjába. Az örm. *lkhanem* < **likhanem* oly képzésnek látszik mint gör. λιπτάω [ó. *išapat*, lit. *būdinu* stb. BRUGMANN, KVG. 514. Grr. II.¹ 969, 988] és föltéve, hogy ez a hangalakbeli azonosság nem véletlen (PEDERSEN, KZ. 39, 357), a mi mégsem valószínű, az örm. *lkhanem* aligha egyéb mint egy analogikusan átalakult idg. **liqⁿenō* (vö. BRUGMANN, Grr. I.² 399, 404). De bármilyen eredetű legyen is az örm. *a*, semmiféle idg. előfutára nem lehetett palatalis vokális.

E szó tehát ugyanazon kifogás alá esik, mint *khan*.

5. *thekhem* 'drehe, flechte, winde'

SCHEFTELOWITZ egyeztetése a következő:

lat. *texo*; germ. **pēh*, sv. *doegel dohe* 'Docht', bajor *dāhen*, els. *dōche* és germ. **pah*, ón. *pātr* 'Faden', úfn. *docht*

A lat. és germ. szók vizsgálata megmutatja, hogy ez az etymon nem állja meg a helyét.

Az örm. szót már MEILLET hasonlította a lat. *texo* szóval (MSL. VIII. 289). De ha ez az etymon végelemzésben helyt állhat is, SCHEFTELOWITZ semmit sem nyer vele. A lat. *texo* rokonsága t. i. a következő: ói. *tākṣati* 'behaut, bearbeitet, gestaltet, zimmert', *tāṣṭar-* 'Zimmermann' (= lat. *textor*), ói. *tākṣan-* 'Zimmermann' = av. *tašan-* 'Bildner', gör. τέξτος stb. (MEILLET, MSL. VIII. 289, 301. UHLENBECK, id. m. 107, 111. WALDE, id. m. 778). Az av. szónak okvetetlenül palatalis gutturálisa van, különben *s* helyett *x̄* esport volna benne [av. *x̄ṣayeiti*, ói. *kṣayati*: gör. ζάσηαι < **qpe-i*-]. Az av. *tašan-*, lat. *texo* idg. gyökere tehát **tek̄p* (vö. mindezekhez BARTHOLOMÆ, Vorg. der iran. Spr. 14. BRUGMANN, Grr. I.² 791. REICHELT, Avest. Eb. 53 stb.). WALDE jelentéstani aggodalmának eloszlására elég arra utalni, hogy a lat. *texere* nem esupán 'weben,

flechten', hanem olykor 'bauen' is (pl. *texere robore naves*: VERG.). Ha azonban úgy tetszik, a lat. *texo* az óp. *taxis-* 'sorgend wirken' szóval is kombinálható, a melynek gyökere idg. **teq̄p*. A lat. *texo* gyökere tehát lehet idg. **tek̄p*- v. **teq̄p*-, de semmi esetre sem **teq̄p̄*.

A germ. **pēh* **pah* kiindulópontja lehet idg. **tek̄*- és **teq̄*-, esak éppen **teq̄*- nem (FALK-TÖR, NDEtwb. 1276. KLUGE, DEtwb.⁷ 95 stb.).

Ezek szerint, ha az örm. *thekhem* egyáltalán ide való — és nem a kölesonzött gör. θήγω (PEDERSEN, KZ. 39, 398)! — akkor idg. **tek̄*- a priori ki lévén zárva csak idg. **teq̄*-gyökérre mehet vissza. Ebben az esetben tehát idg. veláris *q* palatalis vokális előtt úgy folytatódik mint idg. labioveláris *qⁿ*. Különböző látszik, hogy SCHEFTELOWITZ maga is velárist keres az örmény szóban, mert a gyökér szerinte **tek̄* — azaz a mi jelölésünk szerint **teq̄*. Ez a példa tehát — ha sajtóhiba nincs a dologban — valószínűleg tévedésből került ide.

Kutatásunk eredménye tehát ez: SCHEFTELOWITZ öt példájá közül csak kettőnek (*khan* és *lkhanem*) van biztosan labiovelárisa, de még ez a két eset sem alkalmazkodik feltétlenül az ó szabályához, mert egyiknek sincs a gutturalis mögött eredeti idg. palatalis vokálisa; egy példa (*khnin*) gutturalisa közelebb-ről meg nem határozható; végül kettőnek (*kherem* és *thekhem*) biztosan velárisa van, még pedig újra SCHEFTELOWITZ szabályával ellentétben eredeti idg. palatalis vokális előtt.

Erre az anyagra tehát már a priori semmit sem lehet építeni. Ehhez járul, hogy a dolog egészen más látószögből is nézhető. Ugyanis az idg. tenuisok az örményben mindenekelőtt spontán módon általánosan aspirált tenuisokká lettek — valószínűleg úgy, hogy az idg. aspirált tenuisokkal nem estek egybe (PEDERSEN, KZ. 38, 200—205. 39, 334, 368—387. MEILLET, Esqu. 7—8, 11—12). Ha idg. *p* az örményben először **ph* lesz [miből *h*, a mely el is tünhetik, vö. *het* 'Spur': πέδον, οτν 'Fuss' = πόδα] s ha idg. *t* az örményben *th* lesz [*tharšamim thāramim*: τέρσομαι], akkor a priori várható, hogy idg. *q* és *qⁿ* gutturalisok is egyötöttek *kh* alakban jelentkeznek [miből olykor *h*, a mely el is veszhet, vö. dat. loc. *him im* 'pourquoi?', *hizan* 'comme' és *ov* 'qui?' stb. < idg. **qⁱ-* **qⁿo-*; MEILLET, Esqu. 15. PEDER-

SEN, KZ. 39, 384 és köv. Lj. LIDÉN is úgy vélekedik, hogy szókezdő idg. *q* és *q²* normális örm. folytatása *kh* (Arm. Stud. 1906, 132; vör. még 19–20, 30). E fölfogás mellett minden egyszerű és érthető.

Az örményben tehát — mint minden satem-nyelvben — az idg. velárisok és labiovelárisok megkülönböztethetetlenül összeestek. PEDERSEN (KZ. 39, 441) szerint nem lehet ugyan tudni, vajon *q²* lett-e *q* vagy megfordítva, de mivel azt hiszi, hogy az árjában *q* lett *q²* (KZ. 36, 85), az örmény számára is ezt a folyamatot veszi föl. Már HERMANN utalt azonban a kéznél fekvő ellenbizonytékre (KZ. 41, 46): ha a velárisok az árjában és az örményben labiovelárisokká lettek, akkor pl. ói. *mēghāh* 'Wolke', órm. *mēg* 'Nebel' [alb. *mjégułz*, lit. *miglā*, ószl. *migla* 'Nebel' + *ápī*/*kī*, holl. *miggelen* 'staubregnen' < *meigh-] miatt fel kellene tenni, hogy *meigh először *meigh² lett s aztán a labialisatio elvesztével megint *meigh-. Ez a foltlevés nemesak teljesen beigazolhatatlan, de a legfölöslegesebb dolog is a világos. Az örményből és az árjból egyaránt csak két sor gutturalis mutatható ki: egy palatális és egy veláris, a hogyan ezt az uralkodó fölfogás tartotta és tartja.

* * *

Azok a kísérletek tehát, a melyeknek ezéljá volt kimutatni, hogy bármely idg. különnyel alapján három gutturalis sor reconstruálható, nézetem szerint kudarcossal végződtek. Egyetlen idg. különnyel sem utal gutturalis sorra: a satem-nyelvek alapján csak *k*- és palatalizált *k*-sorok — ha úgy tetszik: 'palatálisok' és 'velárisok' —, a centum-nyelvek alapján csak *k*- és labializált *k²*-sorok — ha úgy tetszik: 'velárisok' és 'labiovelárisok' — reconstruálhatók. A reconstructio tényei tehát semmiképpen sem hozhatók harmóniába az uralkodó gutturalis théoriával, a mely szerint három eredeti ős- és köz-idg. gutturalis sor volt. Ennek következtében a legkevesebb, a mit metodológiai szempontból okvetlenül meg kell temni, az, hogy ős- és köz-idg. gutturalis sorokat egyáltalában nem reconstruálunk, hanem csak a satem- és centum-csoport háttérére projiciálunk (l. még

egyszer HERMANN, KZ. 41, 60). Ennek szükségességét egészen kézzelfoghatóvá teszi az az ismeretes aporia, hogy mind a két dialektus-csoport bevonása nélkül a gutturalisok idg. minőségét nem tudjuk meghatározni (l. BRUGMANN, Grr. I.² 569–570. KVG. 163): ha egy *k*-hangú szó csak a centum-területen lép föl, eldönthetetlen, vajon palatálisa van-e vagy velárisa, vör.

gó. *xáπρος*, lat. *caper*, ósl. *hafr* < *kapros v. *kopros?

viszont ha egy *k*-hangú szó csak a satem-területen jelentkezik, nem tudni, vajon velárisa van-e vagy labiovelárisa, vör.

ói. *kr̥ṣṇāḥ*, ópor. *kirṣṇa-*, ószl. *črvnъ* < *qr̥snos v. *qr̥sno?

Söt bizonyos körülmények között, pl. *n* szomszédságában, ahol a *q²*-hangok labializálása az uralkodó fölfogás szerint a centum-nyelvekben is elveszett, mind a két dialektus-csoport bevonásával sem sikerül kimutatni, hogy veláris v. labioveláris van-e jelen, vör.

ói. *yugām* + gör. ζεγόν, lat. *jugum* < *jugom v. *jug²om?

Ezek után nincs más hátra, mint a gutturalis hármaság elméletével nolens-volens szaktani. Részemről legalább az utolsó betűig aláírom HERMANN szavait: 'Es ist allerdings unangenehm, dass wir das unbedingt wieder aufgeben sollen, was seit 16 Jahren fast zum eisernen Bestand der Indogermanistik gehört hat. Aber es hilft nichts, wir müssen uns davon losreissen, wollen wir uns nicht selbst Sand in die Augen streuen' (KZ. 41, 59).

Az uralkodó foltlevés gyöngeségét még inkább feltárták a gutturalis alternatiók, a melyekre ezennel átérek.

II. A gutturalisok alternációja.

Vannak esetek, a melyek egyidejűleg különböző minőségű gutturalisok reconstructiójára utalnak. Ezek az esetek nézetem szerint egyenesen végzetesek az uralkodó elméletre, a mint már BARTHOLOMÉ is megmondotta: 'Eine wirkliche Lösung der verwickelten Gutturalfrage kann ich nur in

einer Erklärung sehen, die sich auf all die zahlreichen Fälle des Wechsels innerhalb der Gutturalreihen in gleicher Weise anwenden lässt" (IF. II, 265). E gutturalis alternatiók két nagy kategóriába oszthatók: A) satem-nyelvben palatalisokra utaló spiransok mellett velárisokra vagy labiovelárisokra utaló *k*-hangok fordulnak elő; B) centum-nyelvben palatalisokra vagy velárisokra utaló *k*-hangok mellett labiovelárisokra utaló *q*-hangok jelentkeznek. Ha ezek az alternatiók szórványosan fordulnak elő, nem volna indokolt a dolgon fonnakadni, de oly számosak, hogy ha az uralkodó elmélet kielégítő magyarázatukat nem tudja adni, semmi okunk és jogunk hozzája tovább is ragaszkodni. Az idevágó esetek részletes felsorolása és tárgyalása a dolog alapvető fontossága miatt elengedhetetlen.

A) Satem-spiransok és satem-explosívák alternatiója. — A 'palatalisok' eredete.

Az alább következő gyűjteménybe csak olyan esetek vannak fölvéve, a melyeket autoritások is felvettek. Ezeket azonban csak különös körülmények között idézem, mert az esetek magukban is egészen világosak s az idézés igen sok helyet venne igénybe. Forrásaim a következők voltak: JOH. SCHMIDT, KZ. 25 (1881), 114—135; BECHTEL, Hauptprobleme (1892), 372—380; BRUGMANN, Grr. I² (1897), 545—547; HIRT, BB. 24 (1899), 284—287; ZUPITZA, KZ. 37 (1904), 400 — valamint az egyes idg. különnivelék grammaticái és etymológiai szótárai. Az egyes esetek a következők:

lit. *asztrūs*, lett *ass*, ószl. *ostri* 'scharf, spitzig', *ostin* 'Stachel' stb.: lit. *ākstinas* 'Stachel', *akūtas* 'Graanne', lett *aksts* 'flügge, hurtig', ópor. acc. *ackons* 'Grinnen'

ói. *ášman-*, av. *asman-* 'Stein' (lit. *aszmū* 'Schürfe'?): lit. *akmū*, ószl. *kamy* 'Stein', órm. *kamurj* 'Brücke'

av. *arəšō* 'Bär', ói. *fksah*: av. *ərəxšō* Nom. propr., órm. *arj* ószl. *brysalo* 'penicillus', *su-brysati* 'abschaben': lit. *brauktī* 'wischen, streichen', lett. *brāukt* 'fahren'

cseh *brus(l)ina*, lengy. *brušnica*: lit. *brūknė*, lett *brūklene* 'Preiszelbeere'

lett *bējs* < **benjas* 'dick, dicht', ói. *bahūh* 'dicht, viel', av. *bazah-* 'Grösse, Stärke': lett *būga* 'dichte Menge, Überfluss', lit. *bingūs* 'stattlich'

av. *būštīš* 'Genüsse', *bəzvaitē* 'dem gedeihlichen', órm. *bucanel* 'ernähre': av. *baoxtar-* 'Befreier', *bunjainti* 'sie nützen' stb. ói. *bhōgah* 'Genuss, Nutzen'

ói. *bhrājatē*, av. *brāzaiti* 'strahlt, funkelt': ói. *bhārgah* 'Glanz' ói. *bhr̥jāti* 'röstet', pp. *bhr̥ṣṭah*: ópor. *birga-karkis* 'Kochlöffel', *au-birgo* 'Garkoch', lett *birga* 'Qualm'

ói. *chindatti* 'spaltet', av. *hisiđyāt* 'er würde spalten': lit. *skēdrā* 'Span', *skēđziu* 'scheide', lett *skaida* 'Span'

av. *darszayeyiti* 'fesselt', lit. *diřšas* 'Riemen': av. *dražaite* (inf. *drājanhe*) 'er hält', ószl. *držati* 'halten'

alb. *iđsrīm* 'Bitterkeit, Zorn, Trauer', *iđete* 'bitter': lett *igstu iğt* 'innerlichen Schmerz haben', ószl. *jęza jędza* 'krankheit'

av. *hazō*, ói. *sāhah* 'Gewalt': av. *a-zgatō* 'unbesiegt', ópor. *seggit* 'tun'

ópor. *lasint* 'legen', lit. *lizdas* < **lizdas*: ószl. *legg* 'ich lege mich', *sg-logъ* 'älojoc'. — Kétes.

av. *masah-* 'Grösse': lit. *mokēti* 'können, zahlen', lett *māku māzēt* 'verstehen, können', ópor. *wisse-mūkin* 'allmächtig'. — Kétséges.

ói. *mih-*, av. *maz-* 'gross', ópor. *massi* 'er kann': ószl. *moga mošti* 'vermag, kann'. — Kétséges.

ói. *mēhati*, av. *maēzaiti* 'mingit', órm. *mizem* 'mingo', lit. *mžiti*, lett *mizt* 'mingere', szlov. *mžeti* 'sprudeln': ói. *mēghāh*, av. *maēyō* 'Wolke', órm. *mēg* 'Nebel', lit. *miglū*, lett *migla*, ószl. *męgla* 'Nebel'. — Az a képzet, hogy az eső urina, igen közelfekvő s az irodalomról is kimutatható (I. FISCHEL).

- GELDNER, Ved. Stud. 1, 86. és köv. l.). Nö. még ói. *niméghamānah* 'sich übergiessend' = *ni-méhamānah*.
- ói. *mrjáti* 'wicht, reibt ab', av. *marzaiti* 'streift, wicht': lengy. *osmorgač* 'Blätter abstreifen'
- or. *mysъ* 'Vorgebirge', fehér-or. *mys* 'Winkel': ói. *mukham* 'Mund, Schnauze'
- ói. *krōšati*, av. *xraosaiti* 'schreit': ói. *krūn* [*krāñc-*] *krūñcah* 'kräuñcdh' 'Brachvogel', lit. *kraūkti* 'krächzen', ószl. *krukъ* 'Rabe', lengy. *krukač* 'krächzen'
- ói. *píšunah* 'böse gesinnt', *píšācah* 'Daemon': lit. *piktas* 'böse', ópor. *au-paickit* 'betrügen'
- ói. *píšati* 'schmückt, ziert stb.', *piňdrah* 'rötlich gelb', lit. *pęszti*, ószl. *pisati* 'schreiben': ói. *pinkē* 'malt', *pingalah* 'rötlich braun', ószl. *pęgъ* 'bunt'
- ói. *pašu pašuh*, av. *pasuš*: lit. *pekus*, ópor. *peeku* 'Vieh'
- ói. *risditi* 'rupft, reisst ab': ói. *rikháti* 'ritz', lit. *rēkti* 'schneiden stb.'
- ói. *rúšant-* 'leuchtend', ószl. *lysъ* 'kahl', lit. *lússis* 'Luchs': ói. *rócatē* 'leuchtet', av. *raočah-* 'Glanz, Licht', ószl. *lučъ* 'Licht', lit. *laūkas* 'blässig'
- ói. *salyám* 'Pfeil-, Speerspitze': ópor. *kelian* 'Speer'
- lit. *szértis* 'Haaren', *szerýs* 'Borste', lett *sari* 'borsten': lit. *kaťciai* 'Mähne', lett *zera* 'Haar'
- ói. *sátruh* 'Besieger, Feind': ószl. *kotora* 'Streit' [ör. *kotor* 'Hadern, Streit'?]
- ói. *sárdhač* 'Herde, Schar', av. *saraða-* 'Art': lit. *kerdžius* 'Hirt', ószl. *čréda* 'Reihe, Herde', ópor. *kērda* 'Zeit, Reihe'
- ói. *šúnam* 'Leere, Mangel': ói. *kúpah* 'Grube, Höhle' stb.
- ószl. *sén̄i* 'Schatten': ószl. *stén̄i* 'Schatten' < *scén̄i.

- ói. *šrámyati*: ói. *klāmyati* 'er wird müde' [lit. *kirmýti* 'schlafen'?]
- ói. *šaphah*, av. *safō* 'Huf, Klaue': ószl. *kopyto* 'Huf'. — Kétséges.
- ószl. *slyšati* 'hören', *sluchi* 'Gehör': lit. *klausyti*, lett *klausīt*, ópor. *klausiton* 'hören'
- ói. *šryoti* 'hört', av. *sraotū* 'er höre': ói. *kárnah* 'Ohr', av. *karəna* 'die beiden Ohren'
- ói. *švásurah* 'Schwiegervater', *švašrūh* 'Schwiegermutter' [< *svaš-], örm. *skesur* F., lit. *széssuras* M.: ószl. *svekři* M., *svekry* F., alb. *vjehzř* M., *vjehzrë* F.
- ói. *šmásru* < *smásru 'Bart, Schnurrbart': lit. *smakrà*, lett *smakrs*, alb. *mjekrë* 'Kinn', örm. *morukh* 'Bart'
- lit. *sző*, ói. *švá*, av. *spā* stb. 'Hund': lett *kuia* 'Hündin'
- lit. *szükti* 'springen', av. *sačāite* 'er gehe vorüber': ószl. *skociti* *skakati* 'springen', *skokъ* 'Sprung'
- ói. *sprha(ya)ti* 'eifert um, begehrt eifrig', av. *a-sparəzatā* 'ist bestrebt': ószl. *praggъ* 'Heuschrecke', *iepr̄ygnati* 'heraus-springen'
- ószl. *sr̄lna*, ópor. *sirwis* 'Reh' stb.: ószl. *krava*, lit. *kárve* 'Kuh', ópor. *curwis* 'Ochs'
- ói. *šóphah* 'Geschwulst, Beule': av. *kafo*, óp. *kaufah* 'Berg'
- ói. *šóčati* 'leuchtet, glüht, trauert': szerb *kukavni* 'traurig'
- ör. *sisernu* 'Kichererbse': ópor. *keckers* 'Erbse', lett *kekvars* 'Traube'
- ói. *šanah* 'eine Hanfart', oszét *san* 'Wein': ószl. *konoplja* 'Hanf'
- ói. *šiphā* 'Rute stb.', *šepah* *šeþphah* 'd. männliche Glied': or. *cépъ*, kis-or. *čip* 'Dreschflegel'
- ói. *šálkah* *šálkam* 'Span, Abschnitzel stb.': ói. *kalá* 'kleinster Teil', lit. *skalà* 'Holzspan', szlov. *skala* 'Lichtspan'

- lit. *szárka*, lett *sarke*, ószl. *svraka*, or. *soroka* 'Elster', alb. *sorə* 'Krähe'; lit. *kraukių* 'Krähe', ószl. *kruklъ* 'Rabe', ói. *kăravahъ* 'Krähe'
- lit. *szeszkas*, lett *sesks* 'Iltis'; ói. *kăshăkă* 'Wiesel'
- ói. *śrnati*, pp. *śrnąkъ* 'zerbricht, zermalmt'; ói. *kryńati*, pp. *kirygąkъ* 'verletzt, tötef', ószl. *krъntъ* 'verstümmelt'
- ói. *śámbuhъ*; ói. *kambuhъ* 'Muschel'
- ói. *śávarahъ* 'bunt, scheckig'; ói. *karvarahъ* *karbarahъ* 'bunt, gesprenkelt'
- ói. *śarkōtahъ* 'Bez. einer Schlangenart'; *karkotahъ* 'Bez. eines Schlangendämons'
- szl. *strupъ* 'Schorf'; lett *kr'aupa* 'Grind', lit. *nu-krūpež* 'schorfig'
- lit. *szerti* 'füttern'; ószl. *krumiti*
- szlov. *srémša srémsa* 'Faulbaum'; lit. *szermükszlé szermükszné*, lett *sermaukschi sérmukschi* 'Eberesche'; szlov. *črémsa*, or. *čerémcha* 'Faulbaum'; lett *zérmauksis zérmuksis* 'Eberesche'
- szerb-horv. *sřijemuš(a) sřijemuž(a)* 'Art wildwachsendes Zudemüse'; szlov. *črémož*, or. *čeremšá čeremica* 'Bärenlauch', lit. *kermùsszé* 'wilder Knoblauch'
- lit. *szvitēti* 'glänzen'; ószl. *svitēti* 'Leuchten'; lett *kwitēt* 'glänzen, flimmern', ószl. *cvitý cvisti* 'blühen'
- ói. *šarkarā šarkarohъ* 'Gries, Kies stb.'; ói. *karkarahъ* 'Hart'
- lit. *szeimýna* 'Gesinde'; ópor. *seimins* 'Gesinde'; lett *sáime* 'Hausgesinde, Familie'; lit. *kēmas* 'Bauernhof', *kaimýnas* 'Nachbar'; ópor. *caymis* 'Dorf', *kaimīna-* 'Nachbar'; lett *zims* 'Dorf', *zimi'nsch* 'Nachbar'
- lit. *szmūlas* 'ohne Hörner', ói. *śimahъ* 'ungehörnt'; ópor. *camstian* 'Schaf', eseh *komoly* 'stumpf, abgestutzt'
- órm. *soil* 'Höhle'; lit. *káulas* 'Knochen'

- lit. *szikti* 'cacare', ói. *śákrt* 'Mist, stereus'; or. *kákathъ* 'cacare', órm. *khakor* 'Mist'
- ói. *tuccah* 'leer, öde, nichtig', av. *tusən* 'sie entleeren sich'; ószl. *tušť* < **tusći* 'leer'
- órm. *thanjr* 'dicht'; lit. *tankus* 'dicht', av. *tancišta-* 'kräftigst'
- ószl. *zelenъ* 'grün'; lit. *zéliti*, lett *ſelt* 'grünen'; ószl. *žlětъ* 'gelb'; lit. *geltaš* 'fahlgelb', ópor. *gelatyna-*, lett *dſeltens* 'gelb'; phryg. *γλαυρος* 'Gold'
- lit. *žegas*, lett *jüss*, ópor. *sansy* 'Gans'; ószl. *gąsъ* 'Gans' [és órm. *sag* < **gas*?; PEDERSEN, Vergl. Gr. der kelt. Spr. I. 86]
- ószl. *sova*; lit. *nakti-kova* 'Nachteule'
- lit. *žardis* 'eingezäunter Weideplatz', ópor. *sardis* 'Zaun'; phryg. *Mane-zordum* 'Manes-stadt'; lit. *gařdas* 'Hürde'; ószl. *gradъ* 'Burg, Stadt, Garten'; alb. *garđ* 'Hecke, Zaun'; phryg. *Mane-gordum* 'Manes-Stadt'
- lit. *žvaigzdē*, lett *juaiigſne* 'Stern'; ószl. or. *zvězda*, szerb *zvezda*, lengy. *gwiazda* 'Stern'
- av. *daēvō-zušta-* 'den Daēvas erwünscht'; av. *a-gušta-* 'unangenehm'
- av. *zvīštya-* 'eiligt', bal. *zūt* 'schnell'; av. *java* imper. 'eile', ói. *járatē* 'eilt'
- ói. *casā* 'Kuh'; ói. *ukšā*, av. *uxša* 'Stier'
- lit. *vässas* 'Haken'; lit. *ánka* 'Schlinge', ószl. *ąkotъ* 'Haken', ói. *ankahъ* 'Biegung, Haken'
- ói. *lopásahъ* 'Schakal, Fuchs', *yuvásahъ* 'jugendlich' stb.; ói. *lōpakahъ* 'Schakal, Fuchs', *yuvakahъ* 'Jüngling'
- lit. *dēvūzis* 'der liebe Gott', ószl. *bojažnъ* 'Furcht'; lit. *vānagas*, lett *wanags* 'Habicht', ószl. *ostrogъ* 'χάραξ'

S ez még nem minden: meg vagyok győződve, hogy az idg. szókincs gondos átkutatása legalább is még egyszer annyit eredményezne, mint a mennyit itt ki-

mutattunk, s minden esetre többet, mint közönségesen hinni szokás.

Szó sincs róla, hogy e föltünnel jelenség magyarázatát illetőleg az uralkodó elmelet hívei zavarban volnának, bár van olyan is, aki minden magyarázatról lemond (SOMMER, Hb. 196—97), ill. a magyarázattal nincs megelégedve (TRAUTMANN, Altpreuss. Sprachdenkm. 175).

Valamikor *combinatorius hangváltozás*, nevezetesen *assimilatio* felvétele járta; de be kellett látni, hogy ez az elv az összes esetek magyarázatára elégtelen (BECHTEL, Hauptprobleme, 377—380).

Tetszetősebb s általános elfogadásra is talált az újabb és régibb, részben idg. alapnyelvi dialektuskeveredés, illetőleg kölesonzés gondolata (BARTHOLOMÉ, Ir. Grr. I. 22. WACKERNAGEL, AiGr. 229. BRUGMANN, Grr. L² 547. KVG. 158. HIRT, BB. 24, 284. FOY, KZ. 35, 16. ZUPITZA, KZ. 37, 401—2. VONDRÁK, Vergl. slav. Gr. I. 347. PEDERSEN, Vergl. Gr. der kelt. Spr. I. 188 stb.). E föltéves szerint az eredeti hang 'a legtöbb esetben' alapnyelvi palatális *k* volt s a satem-nyelvek *k* hangja centum-területről való (BRUGMANN, id. m.). Ez a gondolat főleg azért látszik tetszetősnek, mert a satem-terület nyugati részére sokkal több gutturális [= régi 'veláris'] esik, mint a keleti részére: legtöbb a veláris a szlávban, kevesebb a litvánban, még kevesebb az árjában (VONDRÁK, id. m. 348). A dublettek földrajzi elhelyezkedése tehát arra látszik utalni, hogy azok a nyugatnak a kelet palatalizálására való visszahatása által keletkeztek. E visszahatás hordozói nyugatidg. törzsek vagy kisebb csoportok lehetettek, a melyek a palatális határt áttörve kelet felé terjeszkedtek. Ilyképpen természetes, hogy a nyugati indogermański határos satem-területek erősebb befolyás alá kerültek, mint a messzebb keletnek fekvők (ZUPITZA, id. h.).

Bármily tetszetős ez a magyarázat, ennek is van bökkenője. A dialektuskeveredés, ill. kölesonzés gondolatát csak a balto-szlávra szoritkozó alternatiók engedik meg föltétlenül, a mennyiben a *k*-alakokat nehézség nélkül lehet a germánból származtatni [vö. lit. žasis: ószl. *gasbъ*: ófn. *gans*], de rögtön megnehezül a helyzet, mihelyt más satem-nyelvekben is, nevezetesen

ha szélső keleten, az ó-indben jelentkezik az explosiva, a mi gyűjteményünk tanúsága szerint éppen nem olyan ritkaság, mint ZUPITZA állítja (id. h. 401). Ebben az esetben mégis csak valószínűtlen az a föltéves, hogy nyugatidg. szók hatoltak el ily messze keletre. Megvan persze még az alapnyelvi kölesonzés lehetősége. De az ósidg. terület melyik részéből kerülhetek volna elő olyan minden tekintetben speciális ó-ind szók mint *karkoták* [: šarkotāh], *karvardák* [: sárvarah?].

A nélkül hogy a kölesonzés lehetőségét az egész vonalon visszavetném, még egy lehetőségre utalok, a mely minden nehézséget egy csapásra megszüntet. Ez a lehetőség az, hogy a satem-csoporthnak spiransokkal alternálódó gutturálisai eredeti alapnyelvi explosivák, a melyek a satem-csoporthan bizonyos körülmények között megmaradtak, bizonyos körülmények között pedig palatalizálódtak s aztán spiransokká változtak. Ezt a lehetőséget az esetek bizonyos hányadában lehetetlen számba nem venni, mert senkinek sem volt és lesz bútorsága azt állítani, hogy az összes ide vágó alternatiók egytölgyig centum-területről valók — nevezetesen mikor ugyanazon satem-nyelven belül ugyanazon gyökér gutturálisa alternálódik [pl. ói. *rīšant-*: *rōcatē*], a mi elég gyakran fordul elő. Ha mármost a kölesonzés lehetőségét az esetek bizonyos hányadában elimináljuk, csak a következő dilemma marad bátra: vagy a satem-explosiva az eredetibb, a mely másodlagos úton spirantizálódott, vagy a spirans az eredetibb, a mely másodlagos úton explosívára változott. Ámde az a folyamat, hogy valamely *s-* v. *š*-hang (nb. magánhangzó előtti helyzetben!) *k*-hangra változott volna, az összes satem-nyelvük történetében hallatlan és hangphysiologialag is érthetetlen jelenség. E szerint csak az a föltéves marad hátra, hogy a *k*-hang változott *s-* v. *š*-hangra, a mi hangphysiologai szempontból teljesen megnyugtató s román analogiákkal is támogatható [vö. fr. *cent*, *cheval* stb.].

Első tekintetre világos, hogy ez a magyarázati elv a centum-gutturálisokkal szemben álló satem-spiransokra is alkalmazható, úgyhogy e gutturális alternatio részletkérdése az idg. 'palatalisok' eredetének általános

problémájává szélesbül. Föltevésem corollariuma tényleg az, hogy össz- és köz-idg. 'palatalisok' és 'velárisok' megkülönböztetése egészen fölösleges s hogy helyettük egységes idg. gutturalisokat kell fölvenni, a melyek centum-területen változatlanul megmaradtak, satem-területen pedig részben szintén megmaradtak, részben palatalizálódtak s aztán spirantizálódtak.

Ezt a következetést, a melyre e gutturalis alternatiók útján jutottam, megerősítő Hirt elmélete (*Zur Lösung der Gutturalfrage im Indogermanischen*: BB. 24, 218—291; v. ö. még *Hb.* 132), ill. ez elméletnek az idg. 'palatalisok' eredetére vonatkozó része, a mint megfordítva emez is erősebbé lesz általa. Hirt ugyan hatszoroztalan a Bezzemberger-féle elmélet híve, de azt véli, hogy lehetséges a három sor két régebb sorra redukálni. Ez a két sor: a 'gutturalis' *k g gh* és a 'labioveláris' *k^h g^h gh^h*. A gutturalis *k*-sor keleten jóval az idg. népek szét-különülése előtt *k*- és *k*-sorra szakadt, a mennyiben sötétszinű vokálisok előtt *k g gh* maradt, világosszinű vokálisok előtt *k' g' gh'*, majd *š ž zh* lett. — Ennek az elméletnek, a mely *Joh. Schmidt* régi elméletére (KZ. 25, 124) emlékeztet, csak egy kis szépséghibája van, az t. i., hogy satem-spiransok bármilyen színű vokálisok előtt fellépnek. Hirt ugyan megkísérlette kimutatni, hogy azok a gyökerek, a melyek a satem-nyelvekben szó elején spiranst tüntetnek föl, minden az *e/o*-sorban mozogtak. De ez a kísérlet kétségkívül dugába dölt (PEDERSEN, KZ. 36, 292. ZUPITZA, KZ. 37, 399—400). Ez azonban mit sem tesz, mert a hanganyagnak ki tudja hány évezredes analogikus átgyűrása stb. az eredeti viszonyokat gyökerestü� felforgathatta. Glottogonikus kérdésben különböző az exakt bizonyítás úgyis lehetetlen s a valószínűség kimutatása egészen kielégítő eredmény. Már pedig az a gondolat, hogy a satem-spiransok, ill. idg. előfutárai, a *k*-hangok, combinatorius hangváltozás útján palatalis vokálisok előtt jöttek létre, a lehető legvalószínűbb. ZUPITZA is kénytelen kijelenteni: 'Der Grundgedanke Hirts liegt ja an sich sehr nahe' (KZ. 37, 400). BRUGMANX maga is elfogadott Hirt elméletéből legalább annyit, hogy idg. *-go-* és *-ko-* 'végelemzésben ugyanazon formans' (Grr. II. 1.² 474).

HIRT védelmére kelt RIBEZZO is (vö. IF. A. XVIII. 6). — Ha igaz volna az, hogy a gutturalisok és a rájuk következő vokálisok között közönségesen feltételezett relatio nem értetődik magától (ZUPITZA, KZ. 37, 400. PEDERSEN, KZ. 39, 386), akkor nem volna más hátra, mint az a föltevés, hogy a satem-spiransok, ill. az idg. *k*-hangok spontán módon jöttek létre — a mi talán szintén nem lehetetlen, de mégis csak ugrás a sötétbe.

A 'palatalisok' és 'velárisok' közötti külömbég kiküszöböléssére törekszik MEILLET is, aki még HIRT előtt, nyomban BEZZEMBERGER után lépett föl elméletével (*De quelques difficultés de la théorie des gutturales indo-européennes: Mém. de la Société de linguistique de Paris*. VIII. 1892. 277—303), a melyhez a legújabb időkig hü maradt (*Introduction à l'étude comparée des langues indo-européennes*. 1908. 65—66 — és e mű PRINTZ-féle fordítása: *Einführung in die vergl. Gr. der idg. Spr.* 1909. 45—46). E szerint két idg. gutturalis sor volt: 'präpalatalis' [= 'palatalis'] és 'labioveláris postpalatalis' [= 'labioveláris']. MEILLET beisméri ugyan, hogy az összehasonlítás bizonyos esetekben egy harmadik 'mediopalatalis' [= 'veláris'] sorra látszik utalni, de mivel egyrészt egyetlen idg. nyelv sem utal mind a három typusra s mivel másrészt a 'mediopalatalis' csakis bizonyos helyzetekben (*r* és *a* előtt, s mögött s gyökér végén foleg *u* mögött) fordul elő, azért azt hiszi, hogy a 'mediopalatalisok' voltaképpen 'präpalatalisok', a melyek bizonyos körülmenyek között speciális módon fejlödtek. — Ez az elmélet mint a három sor ellen keletkezett reactio egyik tünete minden esetre figyelemre méltó, de az a részlete, hogy a 'mediopalatalis' [= 'veláris'] sor másodlagos, nézetem szerint tarthatatlan (I. még alább is, 44. 1.).

Objektív argumentumok, a melyek a gutturalisok alternatiójából és fönnebb emlitett reconstructiós viszonyaiiból vannak véve, és tekintélyek véleményei egyaránt a mellett szólnak, hogy a 'palatalisok' és 'velárisok' fejlődésvonala convergálnak, hogy tehát a két sor egyetlen prototíp. gutturalis sorból alakult ki. Hogy ez a sor csakugyan explosiva volt, az szerintem kétségtelen. Ezt a nézetet vallja az indogermanisták majoritása: BRUGMANN (Grr. I.² 543. KVG. 157), KRETSCHMER (Einl. in die Geschichte der

gr. Spr. 104. és köv. l.), OSTHOFF (BB. 24, 187), HIRT (BB. 24, 221), PEDERSEN (KZ. 36, 293), HERMANN (KZ. 41, 56—57) stb. Igaz ugyan, hogy a 'gutturális spiransok' mellett is tekintélyes tudósok emeltek szót: JOH. SCHMIDT (KZ. 25, 134—135), FICK (Vgl. Wb. der idg. Spr. I.⁴ XX. 1.), BEZZENBERGER (BB. 16, 235), BECHTEL (Hauptprobl. 371), BARTHOLOMÆ (Ir. Grr. I. 12), FOY (KZ. 35, 15), REICHELT (AwEb. 47). Deazzal a hangphysiologialag különböző is aggályos foltévéssel, hogy a centum-explosivák palatalis spiransokból támadtak, a tényeknek egész sorozata ellenkezik.

1. Ellenkezik az, hogy a satem-nyelvekben is vannak spiransokkal alternálódó gutturálisok, a melyeket lehetetlen spiransokból keletkeztetni (vö. HIRT, BB. 24, 221).

2. Ellenkezik az a körülmény, hogy a baltozláv csoport kivételével a többi satem-dialektusok még nem veszítették el az elsődleges explosivák nyomait (vö. HERMANN bizonyitását (KZ. 41, 32—57. s köv. l.), a melyek azonban nem minden részletével értek egyet).

Mivel az óindben idg. palatalis *h* mint *š* lép föl, idg. *ḡ* és *gh* folytatásaként *č* és *čh* spirans volna várható. Ezek helyett azonban *j* és *h* jelentkeznek, a melyek idg. veláris *g* és *gh* = ói. *g* és *gh* palatalizált reflexei, vö.

ói. *yájatē* [av. *yazaitē*] 'vereht' < **iaj̥etai*
ói. *ójas-* [av. *aojāh-*] 'Kraft, Macht' < **augcs-*

ói. *gúhati* [av. *gaozaiti*] 'verbirgt' < **gheuğh-*
ói. *míhali* 'Nebel, Regen' [ói. *mégháh*] 'Wolke' < **mighes*

Ehhez járul még, hogy az ói. *j* kétségkívül explosiva volt. Manapság ugyan az ói. 'palatalisok' [*c* és *j*] affrikáták [*tʃ* és *dʒ*], mivel azonban a prozódiában és az orthographiában minden mint egyszerű hangok szerepelnek, főleg mivel az indek phonetikai írásában minden a sparsák [= zárhangok] kategóriájába vannak beosztva, valamikor okvetetlenül explosivák voltak (BRUGMANN, Gr. I.² 77. KVG. 44. WHITNEY-ZIMMER, IGr. 16. THUMB, SkrHb. 42. HERMANN, KZ. 41, 34—38 etc.). Az ói. *j* tehát valamikor nem affrikáta volt, hanem palatalis explosiva: *ḡ*, a mire phonologiai magatartása is utal [vö. *yájatē*: 2. sg.

yákṣi]. Hogy valamikor az ói. *h* is zárhang volt, mutatja, hogy reduplicatio esetében *j* jelentkezik helyette [vö. *jahī jaghāna*: *hánti*; *juhōti*: *hutāh*]. Végül ói. *č* szintén zárhangból keletkezett, mert *č+s* kapcsolatban *k+č* csoport áll elő [vö. instr. *diš’ā*: nom. *dík*; 1. sg. *vášmi*; 2. sg. *vákṣi* stb.]. — E szerint az idg. palatalisok összes óind reflexei eredeti zárhangok [*k* *č* *gh*] mellett tanúskodnak.

Az óind tanúsága magában is elégsges volna álláspontunk igazolására. Ehhez járul még a többi satem-dialektusoknak bizonyossága idg. *j* és *gh'* mellett.

Az óperzsában a várható *s* mellett *d* is jelentkezik (vö. óp. *ā-yadana-* 'Tempel': av. *yazaite*, óp. *yájatē*, óp. *-gaudayaḥ* 'du sollst verbergen': av. *gaozaiti*, ói. *gúhati*). Ha ez a *d* csak ugyan zárhang volt (FOY, KZ. 35, 12. KZ. 37, 539—540), feltethető, hogy nem spiransból keletkezett (HERMANN, KZ. 41, 43). De igazolható-e ez az óp. *d* < *ḡ* hangváltozás?

Az örményben *c*, resp. *j* jelentkezik (vö. *cer* 'Greis': av. *zaurvani-* 'Alter, Altern', ói. *jírant-* 'gebrechlich, alt, greis' + *γέρων*; *jaunem* 'ich weihe, bringe dar, opfre': av. *zaōdra* 'Opfer-spende', ói. *juhōti* 'opfert' + *χότρα*). Az órm. *c* és *j* pedig affrikáták [*ts*, resp. *dz*], a melyek régibb explosiv articulatióra mutatnak.

Az albánban *z* és *đ* mellett *d* is megjelen [vö. *desa* 'ich liebte': av. *zaoša-* 'Gefallen', ói. *jóžaḥ* 'Zufriedenheit' + *γέρων*; *dimen* 'Winter': av. *zima-*, ói. *himāh* 'Kälte, Winter' + *χών*]. Lehetséges, bár az albán viszonyok mellett bajos volna bizonyítani, hogy ez a *d* nem a *đ* spiransból támadt, a hogyan PEDERSEN föltesszi (KZ. 36, 331), hanem az eredeti explosiv articulatiót megörzte, mint HERMANN véli (KZ. 41, 49). De az alb. *d* < *ḡ* hangváltozás fölvétele minden gyanús marad.

3. Ellenkezik végül a 'palatalis spiransok' fölvételével azon idg. szóknak hangalkata, a melyek allophyl rétegekből jutottak be az indogermánba. Az érvelés illetén lehetőségére KRETSCHMER utalt először — még pedig a következő szavak alapján:

ói. *parasūh* 'Beil, Axt' + gör. πέλεκυς < assyro-babylonian *pilakku*, sumer *balag* (KRETSCHMER, Einl. 105—106. SCHRADER, Reallexikon, 892. PRELLWITZ, Sprachvergl. u. Urgeschichte.² II.

118. FEIST, GotEtwb. 80). — UHLENBECK (AiWb. 156) tilta-kozik a kölesönzés folyétele ellen, de okot nem hoz föl. Foy kifogása (IF. A. 10, 4): '... wenn auch ai. *parasūs*, griech. πέλεσως einem bab.-assyr. *pilakku* entlehnt sind, so kann doch das gemeinidg. oder ar. *x* [= gutt. Spirans] ... dem bab.-assyr. *k* näher gestanden haben als idg. *g*' — számomra igen szubtilis; talán azt kell rá felelni, hogy Foy párral följebb tagadja meg a spirantikus elméletet s áll be a *k*-sor híveinek táboraiba.

E szó mellé sorozom részről még a következőket:

ői. *šanah* 'eine Hanfart', oszét *san sanna* 'Wein': újp. *kanab kanav*, kurd *kinif*, [orm. *kanaph kaneph* a persából] ószl. *konoplja* [innen: lit. *kanāpēs*, ópor. *knapios*] + gör. *zάνναβις* [innen: lat. *cannabis*] ósl. *hampr*, angsz. *hānep*, ófn. *hanaf* 'Hanf' < cseremisz *keñe kiñe*, török-tatár *ken-dir kin-dür* 'Hanf' stb. (SCHRADER, Reallex. 330. Sprachvergl. u. Urgesch. II.³ 190, 193, 194. WALDE, id. m. 122—123). — Ha ez az etymon nem is válnék be, a kender idg. neve minden esetre jövevényszó, a melynek eredetije a satem-spiransok mellett fellépő satem-gutturálisok bizonyosága szerint okvetlenül *k*-hangú volt.

orm. *sisern* 'Kichererbse' [innen: ői. *śisna-*, ha jelentése: 'Erbse']: ópor. *keckers* 'Erbse', lit. *kekė*, lett *kekars* 'Traube' + gör. *χπίος* < **χενχπίος*, lat. *cicer* (PRELLWITZ, id. m. 245. WALDE, id. m. 158. BOISACQ, id. m. 519). E szók forrása ismeretlen, de újra a gutturalis alternatióból következtetve okvetetlenül *k*-hangú volt.

Az érveknek e sorozata után palatalis spiransokról, azt hiszem, komolyan többé nem lehet szó.

Egy kérdés vár még tisztázásra, s ez az, hogy az ajánlott egységes prótoidg. gutturalis sor inkább 'palatalis' volt-e vagy inkább 'veláris'. Ezt a kérdést azért bajos megvitatni, mert a prótoindogermánban kétségkívül voltak artikulációbeli ingadozások a bizonyosan még nagyobbak mint később (l. alább, 87. s köv. lk.). Mindazonáltal MEILLET (l. fönnebb, 41) ellenére, a

ki a 'palatalisok' mellett kardoskodik, valamint ZUPITZA (KZ. 37, 403—404) és mások ellenére, a kik inkább a 'veláris' sort nézik gyanús szemmel, részről mégis inkább a 'veláris' articulatio mellett döntenék, részben azért, mert a 'veláris' az egyetlen köz- és ős-idg. gutturalis sor, a mely centum- és satem-területen egyaránt megvan, részben pedig azért, mert 'palatalisok' és 'labiovelárisok' is alternálódnak (l. alább 46. s köv. lk.). — 'Veláris' articulatio mellett szól végül a kakuk ős- és köz-idg. onomatopoetikus neve (vö. LINDSAY-NOHL, Die lat. Spr. 339): ői. *kōkah kōkilah*, gör. *ζόκκως* [hangja: ζόκκω], lat. *cuculus*, ír *cuach*, kymr. *cog*, úfn. *kuckuck*, ószl. *kukavica* 'kakuk', lit. *kukūti* 'kakukolni'. Legalább is nem-palatalis articulatio utalnak a gyermeknyelvből való **kaka* közidg. származékai: gör. *ξίκκη κακκάω*, lat. *cacare*, ír *caccaim* 'eaco', *cacc*, kymr. *cach* 'kot', úfn. *kacken*, or. *kakati*, szerb *kaknuti*, lengy. *kakač* (KRETSCHMER, Einl. 353. WALDE, id. m. 104). Az érvek e kategóriáján nem kell fonnakadni: állati hangok utánzásából mások is következtettek már vokálisok színére, sőt hangsúly-minőségekre (l. pl. HUB, Hb. 62. PRELLWITZ, Gr. Etwb. 74).

* * *

E szakasz eredménye a következő: idg. 'palatalisok' és 'velárisok' helyett egységes prótoidg. gutturalisok veendők föl. Az egységes prótoidg. gutturalis sor nyugaton változatlanul megmaradt [a mai 'veláris' sor], keleten ellenben csak szóránysan maradt meg, az esetek nagy többségében — eredetileg palatalis vokálisok előtt vagy talán spontán módon is? — palatalizálódott s még később spirantizálódott [a mai 'palatalis' sor]. Az ős- és közidg. 'palatalis' sor tehát csak a satem-spiransok szűlte optikai esalódás, a mely rögtön eltűnik, ha a satem-spiransokkal alternálódató satem-gutturalisokat számba veszszük. Legintenzívebb volt — s tehát leghamarabb következett be — a *tenuis* spirantizálódása, mik a media és media aspirata többé-kevésbé ellenállott a spirantizálásnak, a minek hangphysiologai oka lesz (l. HERMANN, KZ. 41, 45). A palatalizálódás és spirantizálódás hullámai szélső keletről indultak ki s egyre csökkenő intenzitással haladtak nyugat felé.

Ez a helyes magyarázata annak a ténynek, hogy satəm-spiransok és satəm-gutturálisok alternatiójában legtöbb a spirans az óindben, a legkeletibb satəm-nyelvben, s legtöbb a gutturális a szlávban, a legnyugatibb satəm-együttesben, míg a még meszszebb nyugatnak fekvő centum-területen már egyetlen spirans sem akad, csak kizárolag gutturális. A mi a palatalizálódás és spirantizálódás chronologiáját illeti, e folyamatok minden esetben relative későn állottak be a satəm-területen. Csak e föltekével mellett érhetők a satəm-spiransokkal alternálódó gutturálisok, a régi prótoidg. explosívák épsegében maradt maradványai. Ugyaneközben ezek a satəm-gutturálisok mutatják, hogy a palatalizálódás és spirantizálódás folyamata következetesség nélkül játszódott le. Hogy azonban ebből a 'hangtörvények kivételnélküli sége' dogmája kedvéért a 'palatalisok' itt kifejtett eredete ellen tökélt kovácsolni nem lehet, azt alább (86. s köv. lk.) mutatjuk ki.

B) Centum-gutturálisok és labializáltgutturálisok alternatiója. — A 'labiovelárisok' eredete.

Centum-gutturálisok [= satəm-spiransok és satəm-gutturálisok] meglehetős gyakran centum-dialektusoknak labializált gutturálisaival alternálódnak. Az alább következő gyűjteménybe majdnem kivétel nélkül csak olyan esetek vannak félévén, a melyeket autoritások is fölvettek. Számuk így is elég tekintélyes, de kétségtelenül szaporítható.

Gyökerek és basisok végén jelentkező alternatiókra nem lehet sokat adni, mert habár kétségtelen, hogy ilyenek is voltak, szükség esetén minden fel lehet tenni — ha bizonyítani nem is — hogy a gutturálisra következő labialis elem suffixális eredetű, esetleg analogikus képzés vagy más alternatio eredménye. Ilyen kevésbé biztos esetek többek között:

ónord *vikja* 'von der Stelle rücken, sich bewegen' [lit. *seāigti* 'schwindelig werden, schwanken'] < **ueigo-*: óisl. *víkva* *ykva* 'weichen' < **ueig-o-* (NOREN, Urgerm. Lautl. 199) vagy **ueig-uo-* (ZUPITZA, Germ. Gutt. 102)

ónord *strykja* 'streichen', gör. στρίχειν στριγγός [ósl. *striga*

'schere'] < **streigo-*: ózl. *strykva* 'streichen', gör. στρίψειν < **streig-o-*- vagy **streig-uo-*. (ZUPITZA, Germ. Gutt. 102. WALDE, id. m. 745)

lat. *procus* [ói. *prašnāh* 'Befragung', lit. *praszýti* 'fordern'] < **prokōs*: gör. θεο-προπός < **proq̥os* (Joh. SCHMIDT, KZ. 25, 130. BECHTEL, Hauptprobl. 378) vagy **prok̥-uo-s* (WALDE, id. m. 604) vagy **prokōs*, miből a szókezdő p batása alatt gör. -προπός (PRELLWITZ, id. m. 182. BOISACQ, id. m. 339)

Megbízhatóbb esetek — már a tekintélyek egyértelműbb reconstructioja miatt is — a következők:

ói. *myjáti* 'wischt, reibt ab stb.', av. *marəzaiti* 'streift, wischt' < **merejō-*: ói. *mygah* 'ein im Walde umherschweifendes Tier, Wild, Gazelle, Vogel', av. *mərəyō* 'Vogel', gör. ἀμορβός 'Begleiter, Hirt' < **mereq̥o-* (UHLENBECK, id. m. s. vv. 229. PRELLWITZ, id. m. 34. BOISACQ, id. m. 55).

gó. βράχα: συλλαβήσιν, βράχεται συνίεναι: Hes. [ói. *mr̥sáti* 'beführt, fasst an'] < **mereko-*: gör. βράχα: συλλαβήσιν, βράχεται συνίεναι Hes. [kfn. *mercen* 'anbinden, anschirren; vereinigen stb.'] < **mereq̥o-* (BECHTEL, Hauptprobl. 323, 378. BRUGMANN, GR. I. 547. UHLENBECK, id. m. 230. WALDE, id. m. 481. BOISACQ, id. m. 131), csak az egyetlen Hirt szerint < **merēk-uo-* (IF. 17, 391).

gó. κάκκη κακκίω, lat. *cacare*, or. *kakati* stb. < **qaq-*: gör. κάπρος, ói. σάκρι 'stercus', lit. *szikti* 'cacare' < **keq̥-* (BEZZENBERGER, BB. XVI. 251. UHLENBECK, id. m. 301. WALDE, id. m. 104). Ez esetben mind a három gutturális alternálódik! Ez annál jelentősebb, mert a gyökér kiindulópontja a gyermeknyelvi **kaka* (l. fönnebb, 45. 1.)

gó. αἰκάζει τακεῖ Hes., πραιτήνει [pælign. *praicim-e* 'in templum?'] < **aigo-*: gör. αἴτιον αἴτης [ói. γάτιον 'er fleht, fordert'] < **aiq̥o-* (BECHTEL, Hauptprobl. 359. THUMB, IF. A. 11, 23. BOISACQ, id. m. 30).

gó. *dags*, ózl. *dagr* stb. 'Tag' < **dhegho-*: gör. τέχνα, θετανός οπτόμενος Hes., lat. *favilla* *foveo* stb. < **dhegh-o-*

(BEZZENBERGER, BB. 16, 258. UHLENBECK, id. m. 125. — FEIST, id. m. 61 rosszul reconstruál vagy sajtóhiba van nála. — WALDE, id. m. 277 nem vette észre az alternatiót).

av. *aši* [ői. *ákši*] 'Auge'; *bcoot* ὄκταλλος < *ok̥t-: av. *aiwy-āxṣayeinti* 'sie beaufsichtigen', óp. *patiy-axṣaiy* 'beaufsichtige'; lak. ὄπιλλος, epidaur. ὄπιλλος; lit. *ūksanti* 'ansehen, ausspionieren' [vö. még ὄπωνα, lit. *akis* 'Auge'] < *oq̥t- (KRETSCHMER, KZ. 31, 432. 33, 273. BRUGMANN, Grr. I.² 547).

Teljes bizonyító erővel bírnak azok az alternatiók, a melyek szó elején lépnek föl, már a mennyiben t. i. az egybeállított szók össze is tartoznak, a mi az esetek többségében nem kétséges. Ilyen alternatiók a következők:

gör. γαρρίφωσθα: λοιδορούμεθα Hes. γῆρως; ir. *gairm*, kymr. *germ* 'Geschrei'; ófn. *kara* 'Wehklage' [oszét *zarın* *zarun* 'singen', *zar* 'Gesang'] < *gūr-: γέρωνς, kymr. *garan*, ófn. *chanuh* [lit. *gérve*, ószl. *žeravъ*] 'Kranich' < *ger-: gör. δετ-πάντι: λοιδορεσθαί Hes.; ir. *berran* 'Kummer'; ófn. *queran* 'seufzen' < *gēr- (BECHTEL, id. m. 359. ZUPITZA, Germ. Gutt. 78. BOISACQ, id. m. 144, 146, 172). — Háromszoros alternatio!

ófn. *chilburra*, agsz. *cilfor-lomb* 'Mutterlamm', gallolat. *galba* 'homo præpinguis' < *gelbh-: gör. θελφός θελφξ, lat. *volba vulva* stb. < *gʷelbh- (BECHTEL, id. m. 359. ZUPITZA, id. m. 77. WALDE, id. m. 331. BOISACQ, id. m. 175). — Hogy a germán szók *k* consonansa analogikus volna *ky* helyett [vö. ófn. *kalb*, ags. *cealf* < *gʷolbh-], mint BRUGMANN Grr. I.² 613 gondolja — annak ellenmond a gallolat. *galba*, valamint gör. *kilpei* 'Mutterleib', agsz. *cild* 'Kind' az idg. *gelt- parallel gyökérből.

gó. *gild* 'Steuer', *fra-gildan* 'vergelten', ófn. *geltan* 'bezahlen, vergelten' < *ghel-: gör. τέλθος τέλεος Hes., ὀφελλω ὀφελλω < *ghel- (BECHTEL, id. m. 359. PRELLWITZ, id. m. 345. FEIST, id. m. 85. FALK-TORP, id. m. 318—319. KLUGE, id. m. 167. WEIGAND-HIRT, id. m. 670). — Az egybeállítás a tekintélyek egy része szerint kétséges, de a visszautasítás

oka csak a gutturalis alternatio. A tekintélyek egy része a germ. és gör. szók részére egységes *gh^hel- gyökeret kíván, a mi azonban lehetetlenség [cf. gör. *warmjan*, óizl. *werma* 'wärmen': gör. θέρπεις stb. < *gh^her-].

gó. γαλνός [ópor. *gelso*, lit. *gel(e)žis*, ószl. *želžo*] < *ghelgh-: gör. Τελγίνες < *Θελγίνες [cf. Θελγίνες] < *gh^helgh- (BECHTEL, id. m. 359. PRELLWITZ, id. m. 501).

av. *fra-zah-* 'im Stich lassen, verschwinden' [ői. *jásatē* 'ist erschöpft'] < *ges-: gör. σφέννωμ, gör. *fra-qistjan* 'verderben' stb. < *(s)g^hes- (HIRT, BB. 24, 240. ZUPITZA, KZ. 37, 403. PRELLWITZ, id. m. 407. UHLENBECK, id. m. 99).

lat. *gesto*, ir. *ticsath* 'toliat' < *dī-od-gestātu stb. < *gest-: gör. βαστάζω βάσταγμα < *g^hest-. — Az egybeállítás a tekintélyek szerint kétséges (PRELLWITZ, id. m. 74. WALDE, id. m. 339—340), de akkor a gör. szó izolálva marad (BOISACQ, id. m. 116). Talán specziális gör. labializálás van a játékan (l. alább, 65. 1.)?

ir. *gelim* 'fresse, grase', corn. *gel* 'Blutegel', ófn. *kila* 'Kehle, Hals' < *gel-: gör. θέλεαρ, θαβλέατις θαταπίνει: Hes., aeol. θέλος θέλετρον βάτηρ < *g^hel- (BEZZENBERGER, BB. 16, 256. PRELLWITZ, id. m. 109. BOISACQ, id. m. 173. WALDE, id. m. 355—356. BERNSTEIN, SlavEtwb. 309—310). — Az a föltevés, hogy az eredeti gyökér: *gel-, a mely a *g^her- gyökér hatása alatt lett *g^hel-, fölösleges.

gó. γέργερος βρόγχος Hes., γαργαρών γαργαρίζω < *ger-: gör. βοράτ βάραθρον, ark. ζέρεθρον [lat. vorare, ófn. *querechela* 'Kehle'] < *ger- (ZUPITZA, id. m. 86. UHLENBECK, id. m. 77—78. PRELLWITZ, id. m. 90. WALDE, id. m. 356. BOISACQ, id. m. 126—127, 141). — Hogy *ger- és *g^her- két különböző gyökér volna, az képtelenség; hogy az egyik vagy a másik analogikus hatások alatt jött volna létre, egészen fölösleges föltevés. — A semitában illabiális gutturalisok vannak (l. alább, 77. 1.).

gó. γάργαρα 'Haufe, Menge', γέργερα πολλά Hes.; ir. *graig*, kymr. *gre* 'Herde von Pferden' stb. < *ger-: ófn. *quartar*

chortar, agsz. *cordor* 'Schar, Herde' (BEZZENBERGER, BB. 16, 258. MEILLET, MSL. 8, 279). — WALDE (id. m. 353—354) tiltakozik az ófn. *quartar* bevonása ellen. Ámde bár maga is felhozza a gör. ἔργος ἀγώρης szókat, a melyek biztosan ide tartoznak (BOISLAQ, id. m. 6), nem vette figyelembe e szók ü elemét, a mely nézetem szerint egy szomszédos labiális elem nélkül teljesen érthatetlen [vö. στόρπις στόρπις; lat. *sporta*, φύλασσειν; lat. *folium*, μόλη; lat. *mola* stb. és l. alább, 60. s köv. 1]. Ha tehát a gör. ἔργος stb. is 'labioveláris' gutturálisra utal, az ófn. szó ellen semmi kifogás sem lehet.

óí. *jánah* 'Geschlecht', av. *zan-* 'zeugen, gebären'; örm. *ein* 'Geburt'; gör. γένος γένους; ir *ro-génar* 'natus sum', kymr. *geni* 'geboren werden'; gót *kuni*, óízl. *kyn*, agsz. *cyn*, ófn. *kunni* 'Geschlecht, Stamm' < **gen-*: óí. *gná* 'Götterweib', av. *gnā* γνᾶ 'Frau, Weib'; örm. *kin*; gör. γυνή, βο-ot βανά; ir *ben* (gen. *mna*) 'Frau', corn. *benen* 'sponsa'; gót *qinō*, óízl. *kona* (gen. pl. *kuinna*), agsz. *ewene*, ófn. *quena* 'Weib' < **gen-* (NOREEN, Urgerm. Lautl. 199. KRETSCHMER, KZ. 33, 273. BRUGMANN, Grr. I.² 547). — Hogy 'nő' és 'szülés' összetartoznak, minden glottonganikus spekuláció nélkül világos. — Megjegyzendő még, hogy av. *jaiti-* és lit. *gentis* 'Verwandter' szók számára **gen-* gyökér állitható fől (PRELLWITZ, id. m. 101. FALK-TORP, id. m. 514); — WALDE, id. m. 338 persze szorultságában megint analogikus átvitelhez folyamodik, úgyhogy itt megint hármas alternatio forog fönn.

alb. *zjar* 'Feuer', *zjarm* 'Hitze' [lit. žargyjos 'glühende Kohlen', ópor. *sari* 'Glut'] < **gher-*: alb. *n-groh* 'ich wärme' [ópor. *gorme* 'Hitze', gör. θερμός stb.] < **gher-* (l. fönnebb, 18—19. 1.).

óí. *jíryáh* 'zerrieben'; lit. žirnis 'Erbse', ószl. zrýno 'Korn'; ir *grán*, kymr. *grawn*; gót *kaurn*, óízl. *korn*, agsz. *corn*, ófn. *chorn* 'Korn' < **ger-*: óí. grává 'Stein zum Soma-pressen'; lit. *gírnas* 'Handmühle', ószl. žrýny 'Mühle'; ir *bró*, kymr. *breuan* 'Mühlstein, Handmühle'; gót *asilu-qairnus*

'Mühlstein', óízl. *kuern*, agsz. *cweorn*, ófn. *quirn* *chwirna* 'Mühle' < **gʷer-* (JOH. SCHMIDT, KZ. 25, 133. FEIST, id. m. 32—33). Az egybeállítás mellett szól az is, hogy mind a két gyökér kéttagú nehéz basisra megy vissza (HIRT, Der idg. Abl. 79).

óízl. *hjarse* 'Scheitel', *hjarne*, ófn. *hirni* 'Hirn'; bret. *kern* 'Kopfwirbel' [ói. *śtrah* 'Kopf', *śiržan* 'Haupt' stb.] < **ker-*: óízl. *huerna* 'Topf, Schale', *huerr* 'Kessel', gót *hairnei* 'Hirnschädel'; kymr. *pair* 'Kessel' [ói. *carūh* 'Kessel, Topf'] < **qʷer-* (BEZZENBERGER, BB. 16, 258. NORREN, Urgerm. Lautl. 199. FEIST, id. m. 149. FALK-TORP, id. m. 410, 602. PEDERSEN, Vergl. Gr. der kelt. Spr. 187). — 'Schüssel, Topf' es 'Hirnschale, Schädel' eredetileg azonos (vö. FICK, Vergl. Wb. der idg. Spr. I.⁴ 385. PRELLWITZ, id. m. 218. SCHRADER, Reallex. 277—278. SCHEFTLOWITZ, BB. 28, 143. BERNEKER, SlavEtwb. 147). — ZUPITZA (Germ. Gutt. 57—58) és WALDE (id. m. 154) ellenállása indokolatlan.

gall. *Cintu-gnatus* 'primigenitus', kymr. *cyntaf*, ir *cētne* 'primus' < **qen-*: gall. *Pennō-vindos* 'capite albus', kymr. *penn* 'caput' < **qʷen-* (ZUPITZA, KZ. 37, 403. BERNEKER, Slav. Etwb. 168).

óízl. *hallr* 'Hügel', *hialmr* 'Heu-, Kornhaufen', gót *hallus* 'Fels' [lit. *kálnas* 'Berg'] < **qel-*: óízl. *huáll* 'Hügel', svéd dial. *hválm* 'Heuhaufen' < **qʷel-* (ZUPITZA, KZ. 37, 403. FALK-TORP, id. m. 408, 415. WALDE, id. m. 150, 176. FEIST, id. m. 127). — Ha ide való óí. *šilá* 'Stein, Fels', örm. *sal* 'Steinplatte, Amboss' (UHLENBECK, id. m. 310—311), a mi ellen semmit sem lehet felhozni, akkor még egy **kel-* parallel gyökerünk van (vö. még FALK-TORP, id. m. 408). Ebben az esetben tehát megint hármas alternatio van előttünk.

óízl. *hiala* 'schwätzen', ófn. *hellan* 'ertönen, klingen' [lit. *kalbā* 'Rede'] < **qel-*: óízl. *huellr* 'helltönend', agsz. *hwelan* 'widerhallen', ófn. *hwel* 'procax' < **qʷel-* (ZUPITZA, KZ. 37, 403. FALK-TORP, id. m. 325, 373, 437. WALDE, id. m. 115).

lat. *carpo*, ói. *kypānah* 'Schwert', lit. *kerpù* 'schneide mit der Schere' < **qerp-*; lat. *corpus*, ói. *kyp* 'Gestalt, Schönheit', gör. πρανίδες < **q^herp-* (UHLENBECK, id. m. 63, 64). — WALDE (id. m. 194) ellenzi a kapcsolatot, de esak a *q^h* miatt.

lat. *civis*; gó. *heiwa-frauja* 'Hausherr', ói. *hiūn* 'Ehegatten', agsz. *hiwan* 'Hausgesinde', ófn. *hiwo* 'Gatte' [lit. *szeimyna*, ópor. *seimins*, ószl. *sćimija* 'Gesinde'] < **kei*: lat. *quiēs* *quiēsco*, gó. *heila*, agsz. *hwil*, ófn. *hwila* 'Zeit, Weile', ói. *huila* 'Ruhebett' < **q^hei*- (ASCOLI-BAZZIGHER, Vorlesungen 57. WALDE, id. m. 164—65, 634). — Ha lit. *kēmas* 'Bauernhof', ópor. *caymis* 'Dorf' stb. nem a germánból [gó. *haims* 'Dorf, Flecken' stb.] vannak kölcsönözve, akkor egy harmadik **qe-i*- gyökeret is kell felvenni s az alternatio hármas.

gó. πολλά-*κι* [= ói. ved. *purū cīd*], *καὶ* [= lit. *kai* 'wie', ószl. *ce i* 'χαῖτος, χαῖτερ'], ión. *καὶ* *ὅνως* *κότερος* *ὅτη*, aeol. *ταὶ*, dór. *ὅτα*, thessal. *καὶ* *κίς* *τε* stb. < **qo-* **qā-* **qi-*; gör. *τις* *πώς* *ὅπως* *πότερος* *ὅτη* *ὅτε* [lat. *quis quō quā*] < **q^ho-* **q^ha-* **q^hi-*. Az egybeállítás kétséges. Az uralkodó irány szerint *καὶ* nem ide való (BRUGMANN, Gr. Gr.³ 542—543. BERNEKER, SlavEtwb. 122; vör. azonban PERSSON, IF. 2, 205); a többi alternatiót úgy magyarázzák, hogy a bizonyos esetekben jogosult gó. *καὶ* analogikusan elharapózott: jogosult volt állítólag oly esetekben mint *οὖτις* *οὖκος* stb., πολλά-*κι* egy eredetibb *πολλο-*κι*: helyébe lépett (BRUGMANN, Gr. Gr.³ 117. HIRT, Hb. 145, 307 stb.). Ezt bizonyítani épp oly bajos mint czáfolni. Mindenesetre érdekes, hogy éppen itt utalt BRUGMANN korábban annak lehetőségére, hogy a *q^h*-alakok mellett már præhellén időben *q*-alakok állottak (Grr. II. 1.² 597). Ez a magyarázat még mindig valószínű oly párhuzamos alakok miatt mint *κοντῆς*: *κοντήν*, Kóndva: Húdva stb. (L. SOLMSEN, KZ. 33, 297—298).

rhod. *karp. xtoivā* 'Wohnsitz, Gemeindebezirk' [ói. *kṣitih*, av. *sitiś* 'Wohnung, Siedlung', lat. *situs* stb.] < **k̥pe-i*-; rhod. *xtoivā* < **q^hpei*- (KRETSCHMER, KZ. 33, 272—73).

kymr. *chwedl* 'fabula, rumor' [ir *scēl* Erzählung, Geschichte,

Nachricht', ahd. *sagēn*] < **seq-*: kymr. *hepp* 'inquit' [ir *in-cho-sig* 'bezeichnet', lat. *inseque*, gör. ἔννοει] < **seq-* (BEZZENBERGER, BB. 16, 255. STOKES, Urkelt. Sprachschatz 296. PEDERSEN, Vergl. Gr. der kelt. Spr. I. 77, 187).

ói. *sa-kīt* 'einmal', *pānca kītvah* 'fünfmal' etc., lit. *vēnā kaīta* stb. ószl. *dīva kraty* stb. [ói. *krntāti* 'schneidet, zerspalten', lat. *cortex cēna* stb.] < **qert*: osc. *petiro-pert* 'quater', u. *trio-per* 'ter' < **q^hert* (NIEDERMANN, Rhein. Mus. 52, 505. PEDERSEN, Vergl. Gr. der kelt. Spr. I. 43). — Mások más-képpen (l. fönnebb, 20. l.).

Egészen kétségtelen az idg. *-ko/kā- és *-go/gā-suffixumok háromszoros alternatiója:

ói. *yurasīh* 'jugendlich' [ir *āac*, kymr. *ieuanc*] < *-ko-: ói. *yuvakah* 'Jüngling', *maryakah* 'Männchen' [gó. μυραξ] < *-yo-: ir *each*, kymr. *paup* 'jeder' [ószl. *kaik* 'qualis'] < *-q^ho- (THURNEYSEN, AirHb. 293. PEDERSEN, Vergl. Gr. der kelt. Spr. 187). — Az óir, resp. kymr. példa oly biztos, hogy a -q^ho- suffixumot — BRUGMANN (Grr. II. 1.² 474—475) ellenére — okvetetlenül fel kell venni.

lit. *dēvūžis* 'der liebe Gott', ószl. *bojačnъ* 'Furcht' < *-go-: gör. ἄρπαξ σάρπαξ, lat. *sīngulī*, gó. *ainakls* 'einzeln' < *-go-: gör. τάρπος [ói. *tungaḥ* 'emporsteheno, gewölbt'], lat. *pinguis*, gó. *bidaqa* [cod. *bidagua*] 'Bettler' < *-q^ho- (BRUGMANN, Grr. II. 1.² WALDE, id. m. 584).

Az esetek száma e kategoriában minden esetre kisebb mint a másikban. Ez azonban könnyen érthető: a több mint két decennium óta BEZZENBERGER elmélete szellemében dolgozó etymologia es a k oly etymonokat állíthatott föl, a melyek a labializált és nem-labializált gutturálisok össeredeti különbözésének tanát nem sértették, s e theoria miatt a priori kerülte és lepton-nyomon perhorreskálta e gutturális alternatiókat is. S erre jó oka volt.

A dolog ugyanis úgy áll, hogy az alternatiók e kategoriája az uralkodó gutturális hypothesis segélyével végképpen érthetetlen és magyaráz-

hatatlan. A jelenséget nem is igen emlegetik, részről legalább csak három hozzáslásról tudok. Az, a mit BEZZENBERGER mond (I. alább, 55. l.), nem magyarázat, hanem velejében a 'non liquet' leplezetlen bevallása. BRUGMANN (Grr. L² 547) csak arra tudott utalni, hogy hasonló hangzású és rokon jelentésű, de hangtörvények révén mégsem összeegyeztethető gyökerek egyébként is előfordulnak, pl. ói. *skambh-* és *stambh-* 'stützen', idg. **uejh-* és **gedh-* 'führen'. De olyan in rerum natura lévő kapcsolatok, mint 'asszony' és 'szülés', 'malom' és 'zúzás, mag' — véletlenségek nem lehetnek. Azonfelül ha sem a hasonló hangzásra, sem a rokon jelentésre nem lehet építeni, akkor minden etymologizálásnak és minden összehasonlító nyelvbúvárnak definitive vége van. — Arra lehetne gondolni legfőlebb, hogy a nem-labializált gutturalisok kölesönzések a keletidg. terrénumról. De eltekintve attól, hogy ez a lehetőség bebizonnyithatatlan, ellentmond ennek az a körülmény, hogy satamspiransok is alternálódnak nyugatidg. labializált gutturalisokkal. ZUPITZA is úgy vélekedik (KZ. 37, 463), hogy a keletidg. kölcsonzések folyvétele 'igen merész' volna s a maga részéről azt hiszi, hogy a szóban forgó dublettek csakis azzal a föltevessel érhetők, 'dass wir es hier mit aussprachschwankungen der ältesten zeit zu tun haben' — a mibez jegyzetben hozzáteszi: 'Abweichende Unerzeugung besagt ziemlich das gleiche'.

ZUPITZA gondolata az egyetlen számhavehető magyarázat: a talány megoldása — legalább részben — okvetetlenül ebben az irányban keresendő, de egészen másképpen üthet ki, mint ZUPITZA gondolta. Ha egyszer artikulatórius ingadozásokról lehet szó, akkor éppen úgy lehetséges az, hogy primár labializált gutturalisok ejtése ingadozott secundár nem-labializált gutturalisok határáig, mint megfordítva az, hogy primár nem-labializált gutturalisok ejtési latitudeje terjedt secundár labializált gutturalisokig. Világosabban szólva: semmi sem áll azon föltevés útjában, hogy a centum-dialektusok labializált gutturalis sora nem eredeti ős- és köz-idg., hanem partialis nyugatidg. jelenség — és pedig nem csupán ez alternatiók esetében, hanem általában minden esetben is, a melyekben keletidg. tiszta

gutturalisok nyugatidg. labializált gutturalisokkal állnak szemben. Mert hogy a szóban forgó gutturalis alternatiók kérdése a legszorosabb kapcsolatban áll a 'labiovelárisok' genézisének általános problémájával, az az első tekintetre világos és minden kétségen fólly áll.

A nyugatidg. labializált gutturalisok secundár eredete mellett szól mindenekelőtt az ős- és közidg. voltuk mellett felhozott argumentumok gyöngesége.

Az uralkodó hypothesisnek az a részlete, hogy a 'labioveláris' articulatio valami teljesen primordialis jelenség, semmiképpen sem értetődik magától s valamikor, a három gutturalis sor felvételle előtt, sok hiv volt annak a fölfogásnak, hogy a gutturalisok labialis affectioja nem eredeti elem (I. WACKERNAGEL, AiGr. I. 133). BRUGMANN pl. a Grundriss első kiadásában még nem tudja, hogy milyen régi ez az affectio (id. m. 312), resp. eldöntetlenül hagyja azt a kérdést, vajon a labialisatio közidg. volt-e vagy a centum-csoport újítása (id. m. 342). BEZZENBERGER fellépése aztán véget vetett a habozásnak, holott igazán nem mondhatni, hogy valami nagyon erős érveket hozott fől a labializált gutturalisok ősidg. existenciája mellett. BEZZENBERGER az árja és litu-szláv [= satam-nyelvek] miatt maga is aggodalmasanak láttá azt a föltevést, hogy az idg. alapnyelvben a *ç* [= 'palatális'] sor mellett egy *k*- ['veláris'] és *q*- ('labioveláris') sor létezett, de mégis e föltevésre határozta el magát — 'da diese beiden reihen in Süd- und Westeuropa deutlich geschieden sind, und nicht der mindeste grund aufzuspüren ist, welcher hier ihr hervorgehen aus einer ihnen beiden zu grunde liegenden einheitlichen reihe oder die entstehung der einen aus der anderen veranlasst haben könnte' (BB. 16, 249). Ezt az érvelést az epigonok minden szórszálasogatás nélkül elfogadták. HIRT is azt hiszi, hogy a 'labiovelárisok' felvételle azért szükséges, 'weil man nicht einsicht, wie sich die labialisierung des westidg. neu hätte entwickeln sollen' (BB. 24, 226). Hasonló módon érvel HERMANN: 'Gemeinuridg. *q* [= *q^u*] scheint mir hier darum den Vorzug zu haben, weil ich mir den Verlust der Labialisierung in den Satamsprachen leichter erklären kann als eine Entwicklung der Labialisierung aus *k*-Lauten heraus in den Centumsprachen' (KZ. 41, 57). Ez a népszerű argumentatio azonban —

egészen eltekintve attól, hogy a labialisatio secundär genesisének lehetősége igenis nagyon könnyen kimutatható és illusztrálható (l. alább, 62. s köv. I.) — semmiképpen sem meggyőző. A mily súlylyal esik a latba az, hogy a velárisok és labiovelárisok nyugaton meg vannak különböztetve, épp oly súlylyal kell latba venni azt is, hogy keleten nincsenek differenciálva. Hogy miért esett össze e két sor keleten, az semmivel sem érthetőbb, mint az, hogy miért maradt meg nyugaton. A mi tehát a labialisatio primarius vagy secundarius jellegét illeti, a lehetőségek mérlege teljesen egyenlő. Söt a gutturalisok és labializált gutturalisok alternatiója a mérleget a tiszta gutturalis javára bállenti le, mert ezt a jelenséget BEZZENBERGER képtelen megmagyarázni: 'Hüngt indogerm. *gnā* [= *gⁿenā*] "weib" wirklich mit avest. *zīzanañti* u. s. w. zusammen und ist es hiervon nicht... zu trennen..., so beweist es mir nur eine lücke unsres verständnisses der indo-germ. lautverhältnisse, keineswegs aber die unursprünglichkeit der *q-* [= *qⁿ-*] reihe' (id. m. 250). Ez az érvelés ugyan csak gyöngé: ha idg. **gⁿenā* és **gen* csakugyan összetartoznak, akkor ez egyenesen a labioveláris sor ellen szól, mert minden theoréma mindenkor ismereteinknek functioja s ha egy theoria ismereteinkkel osszhangba nem hozható, akkor ez nem ismereteink hiányosságának, hanem a theoria gyöngeségének jele. Elvégre mégis csak az elméletnek kell a tényekhez alkalmazkodnia s nem megfordítva. — A legszébb végül a dologban az, hogy BEZZENBERGER érvelése szerint a 'veláris' és 'labioveláris' sor nem is az idg. nyelvközösség korából való. Bizonyításának ezt a részletét, mivel még más szempontból is lesz rá szükség, egész terjedelmében közlöm: 'Wer demnach die von SAUSSURE berührte erscheinung, dass die laute der *k-* [= *q-*] reihe vorwiegend vor *a* erscheinen, zum versuch einer vereinigung der *k-* [= *q-*] und der *q-* [= *qⁿ-*] reihe benutzen, wer also etwa vermuten wollte, dass aus einer einheitlichen gutturalreihe vor *č*, *č*, *k*, *g*, *gh*, vor *ă* (und etwa vor und nach *ă*) *k*, *g*, *gh*, vor *ă* *q*, *g*, *gh* entstanden seien, würde damit eine zeit des sprachlichen werdens treffen, welche nicht nur lange vor der trennung der süd- und westeuropäischen spracheinheit, sondern auch vor der

ersten grösseren spaltung des indogerm. urvolkes gelegen haben müsste' (id. m. 250). De hiszen az az idő, a mely 'vor der ersten grösseren spaltung des indogerm. urvolkes' esik, nem más mint az idg. alapnyelvi közösség kora s BEZZENBERGER voltaképpen ezt mondja: a ki a 'veláris' és 'labioveláris' sorokat egyesíteni akarja, eredeti egységüket csak az idg. ösi nyelvközösség számára postulálhatja! De ha ez lehetséges, mi értelme van az ö elméletének, a mely szerint a 'veláris' és 'labioveláris' már az alapnyelvben differenciálva voltak? Ha ez a differenciálódás az idg. ösnép elkülönülése után következett be, akkor nem lehetett alapnyelvi.

BEZZENBERGER 'labioveláris' sora tehát aggasztóan gyöngelábon áll s csak csodálkozni lehet rajta, hogy BARTHOLOMEI tiltakozása a régi 'veláris' sor megosztása ellen (IF. 2. 1893. 264—265) csak későn és alig talált műlő visszhangra (l. Foy, KZ. 35. 15—16; de vör. IF. A. X. 4). Részről azt hiszem, hogy a labializált gutturalisok speciális nyugatidg. jellege s tiszta gutturalisokkal való alternálódása rendkívül erős, sőt teljesen elég séges érv a 'labioveláris' sor ös- és köz-idg. jellege ellen.

Ezek után csak az a foltévés marad hátra, hogy a cennatum-dialektusok labializált gutturalis sora nyugatidg. újítás. Két egymásnak ellenmondó állítás közül csak az egyik lehet igaz: ha a labialisatio nem primarius, akkor csak secundarius lehet. Nem lehetne-e ezt a következtetést a posteriori positive is beigazolni — tehát a labialisatio másodlagos eredetét ha bebizonyítani nem is, de legalább valószínűvé tenni? Azt hiszem: igen.

E pozitív beigazolásnak két módja is van. De mielőtt erre áttérnék, okvetetlenül tisztázandó a labialisatio mivolta.

A 'labiovelárisok' az uralkodó felfogás szerint egységes hangok, egyszerű explosívák, a melyeknek labialisatioja a veláris articulatiójával simultán [l. pl. BRUGMANN, Grr. I.² 93. KVG. 52. HERMANN, KZ. 41, 57 stb.]. Néztem szerint azonban, a melylyel nem állok egyedül [cf. DUTORT, id. m. 42. RIBEZZO, IF. A. XVIII. 7], a labialisatio önálló successiv *g* elem lehetett: *qⁿ* = *q* + *g*. Ha az uralkodó elmélet a satem-spiransokat oly módon keletkeztetheti, hogy gutturalisokat 'mit nachgeschla-

genem *i* ejtettek [BRUGMANN, Grr. I.² 543], nem tudom mi állhatna azon foltevés útjában, hogy gutturálisokat centum-területen mit nachgeschlagenem *y* artikuláltak.

A *q*^a és *q+y* közötti külömbég mivoltát érdekesen világítja meg már az a körülmény is, hogy ugyanazon szó reconstructioja alkalmával különböző autoritásoknál majd a labializált gutturalis, majd a gutturalis + *y* formula fordul elő. Így pl. HIRT a gör. πάπτω számára — hogy ezt a szót az ói. *mr̄sati* < *myrkēti szóval kombinálhassa — a *mer̄ly- gyökeret veszi föl, mik mások a gör. szó számára a *mereq^w- alapalakot szerkesztek [l. fönnebb, 47. 1.]; hasonló módon akarja HIRT [IF. 17, 391] a gör. ὄνταλλος és ὄπωπα szókat egyesíteni, mik mások itt az *ok-: *oq^w- alternatiót feltételezik [l. fönnebb, 48. 1.]. A gör. δειπρῶ λοιδορεῖθαι Hes. alapalakja THUMB szerint: *guers- [IF. A. XI, 23], BOISACQ szerint: *g^wers- [id. m. 172]. Ugyanazon BRUGMANN az óir *sesc* 'unfruchtbar', kymr. *hysp* trocken, dürr szók számára egyszer a *sisq^w-o-, később a *sisq^w-yo- alapalakot szerkesztette [Grr. I.² 605 és II. 1.² 475]. WALDE szerint a lat. *laqueus* gyökere vagy *leq^w- vagy *leq^w-y- [id. m. s. v. *lacio*], *urcum* alapalakja *yrg^wom vagy *yrg^w-yo-m [id. m. s. v. 862] stb.

E vergődésnek oka s egyben foltevésem helyességének bizonyítéka az, hogy a *labioveláris* sor az összes centum-nyelvben úgy folytatódik mint gutturalis + *y*.

A germán és kelta reflexek egyöntetűsége általánosan el van ismerve [l. pl. BRUGMANN, Grr. I.² 333, 668, ill. I.² 554, 604, PEDERSEN, Vergl. Gr. der kelt. Spr. I. 121] és kézzelfogható, vör.

gó *aika-tundi* 'Dornstrauch' ierid. 'Pferdefutter' v. 'Pferdezahn': ói. *ásvah*, lit. *asvà*, lat. *equos* < *ekyos *ekyā
gó *af-kapjan* 'ersticken, auslöschen': lit. *kvāpas* 'Hauch, Dunst' < *qyab-: *qyap-
gó *has kō ha*: gör. τέο πόθεν, lat. *quō quā*, kymr. *pwy* < *q^wo- *q^wā.

óir *ech*, kymr. *cp*, gall *Epo-rédo-rīx*: lat. *equos* < *ekyos
óir *corr* 'rund', *corrach* 'unbeständig': gó *kairban* 'sich wenden' < *gyerp-

óir *cethir*, kymr. *pedwar*, gall *petor-ritum*: lat. *quattuor* < *q^wetwēr-

A görög és latin reflexek egyöntetűsége nincsen oly általánosan elismerve, mert némelyek szerint éppen *k+y* és *q+y* maradt állítólag differenciálva. E foltéves azonban elfogadhatatlan, a mint fönnebb (7—9, 10—12. l.) láttuk. További polémára nincs szükség, mert a mit fönnebb mondunk, egészen kielégítő.

Egyetlen görög jelenség szorul még esak magyarázatra: ha ιππος < *ekyos és bœot τὰ ππάματα stb. < *kuā-, ellenben οἴπται < *séq^wetai, akkor úgy látszik, hogy idg. *q^w* még sem lehetett *q+y*, különbönen mint -ππ- geminata jelentkeznék (BRUGMANN, Grr. I.² 588. MANSION, id. m. 133. HERMANN, KZ. 41, 51 stb.). Arra azonban, hogy idg. -hy- = gör. -ππ-, esak a fönnebbi két példa van s mind a két példa súlyos kifogások alá esik. Hogy ιππος idg. *ekyos szabályszerű folytatása volna, az a priori valószínűtlen, mert a centum-nyelvek *p*-dialektusai egyszerű *p* consonant tűntetnek föl, cf. osc. *Epid[is]*, kymr. *cp*, gall *Epos* stb. A szabályszerű folytatás felvétele ellen továbbá a spiritus asper és a vocalismus egyaránt tiltakozik. Fokozza a nehézségeket a tarent. epidaur. ιππος dublett, a mely teljesen magyarázhatatlan. E szóra tehát semmit sem lehet építeni. [Vagy mind a két alak kölesonzés — KRETSCHMER (Einl. 247—249) szerint a palionból vagy más thrák dialektusból — vagy a nézetteltem szerint várható gör. *ίππος a biztosan idegen eredetű ιππος hatása alatt *έππος *ίππος lett (vö. Λεόν-ιππος stb.), miből ιππάμα hatása alatt ιππος. Ha ez sem tetszik, absolute semmi megoldás nincs, a mint ezt Boisacq (id. m. 380—381) be is vallja.] — A mi a bœot τὰ ππάματα Θέ-ππάματος Γυνό-ππάματος szókat és rokonaikat illeti, etymonjuk vigasztalanul homályos, sőt lehet, hogy szókezdő π hangjuk előfutára idg. *p* (PRELIWITZ, id. m. 351, 367). A geminátás alakok mellett különbönen ilyenek is vannak: ππάται (cret. dial. és Pind.), ππάσται és έππάσαμη (Theogn.), πόλο-πάρων (Hom.) stb. Súlyosan esik még a latba, akár a gyökérből való, akár nem, a gör. ὅ-πας [: ói. ʃášvant- < *sášvant- 'jeder, vollständig, ganz'] < *sm-kyānt-s (BRUGMANN, Gr. Gr.² 548. Grr. II. 1.² 460. PRELIWITZ, id. m. 44). — Fel-

tehető végül még az is, hogy a geminata oka a szótaghatárdialektikus eltolódása: *ἴππος* < **ék-yos*, de *ἴππαται* < **sé-q-ne-tai*. Semmi esetre sem lehet belenyugodni, hogy idg. gutturalis + *u* kizárolag a görögben másképpen folytatódék mint idg. *q^v*. A többi centum-dialektusok egyhangú tanúsága mellett két több mint gyanus gör. szónak bizonyisége számba sem jöhet.

A labioveláris tehát minden centum-dialektusban úgy folytatódik, mint *k+u* és *q+u* — vagyis *u* eleme nem simultán, hanem successiv elem. Ha ez igaz, akkor [oly dublettek alapján mint ói. *tváratí*: *turáti* = **tuérēti*: *turéti*, ói. *srápnah*: gör. *ἄπνος* = **syepnos*: **supnos* stb.] várható, hogy a labialisatio valahol mint *u* vokális fog fellépni. Néztem szerint ez tényleg kimutatható. Lássunk néhány instructiv esetet.

Mi lehet a gör. *χώλος* alapalakja? A szó minden bizonytal reduplicatiós képzés mint ói. *cakrám*, agsz. *hweowol* < germ. **χue-zulóm* < **q^ve-q^vló-m*. Egy ilyen **q^ve-q^vlo-s* azonban nem lehet a gör. szó alapalakja, mert ebből **τεπλος* ill. **πεπλος* vagy ilyesmi lett volna [vö. *περι-τέλλομαι*, *ἐ-πλετο* stb. ugyanazon **q^velo-* basisból]. Gondolni lehetne továbbá egy **q^ve-q^vli-s* alapalakra —azzal a magyarázáttal, hogy a reduplicatio gyönge vokálisa a labioveláris hatása alatt lett *u*, a mely aztán magát a labiovelárist delabialisálta (BECHTEL, Hauptprobl. 353. BRUGMANN, Grr. I. 596 stb.). Ámde reduplicatiós képzésekben a görög mindig restituálta a normális vokálist [vö. *βέβληξα* < **g^ve-g^vlē-* < **g^ve-g^vlē-* stb.]. A gör. szó számára tehát nem marad más alapnak hátra mint **qu-q^vlo-s*, a mely alak *u* vokálisa tehát azonos a *q^v* labialisatiójával — a mint ezt már Hirt gondolta (GrHb. 145; vö. Der idg. Abl. 151 és IF. A. XVIII. 7), noha e fölöttéssel a legelősebb ellentétre került önmagával, mert a labialisatio illetén fejlődése csak úgy érthető, ha nem simultán és zöngéltlen, hanem successiv és zöngés elem volt.

Még instructivebb a gör. *γνή* szó esete. E szó számára az uralkodó theoria szellemében egy **g^vunā* alapalakot kellene szerkeszteni, a melynek labiovelárisa *u* előtt a labialisatiót elvesztette (vö. pl. BRUGMANN, Grr. I. 595 stb.). De mi lehet ez az *u*? Idg. *u* nem lehet, mert a basis **g^venā* [vö. góti *qinō*]; gyönge vokális szintén nem lehet, mert a **g^venā* ablautformációnak hű képe a buot *βavā* [: ved. *ganā*, örm. *kanaikk* stb.].

A **g^vunā* alapalak tehát non-sens. De mi akkor a gör. *γνή* alapalakja? Ezt az ablautviszonyok mutatják meg. A *βavā* és *γνή* szók ablaut tekintetében úgy viszonylanak egymáshoz, mint *θavpōz* és *θópā*, *zaipō* és *saipōz* stb. (HIRT, Der idg. Abl. 12). E szerint a következő proportio állítandó föl:

$$\begin{aligned} \thetaavpōz &< *dhv̥riōs; \thetaópā < *dhurā = \\ \betaavā &< g^vunā; \gammanvī < *g^vunā \end{aligned}$$

De ha *γnvī* < **g^vunā*, akkor *βavā* is **g^vunā*, mert a mint *θópā* *u* eleméből *θavpōz* zöngés és successiv *u* elemére, úgy a *γnvī* *u* eleméből *βavā* zöngés és successiv *u* elemére kell következtetni.

Hasonló következtetést enged meg a gör. *ἐλαχύς*: *ἐλαχύς* dublett. Az uralkodó theoria szellemében a gör. *ἐλαχύς* és ófn. *lungar* stb. számára az **(e)lygh-rós* alapalakot s consequenter a gör. *ἐλαχύς*, ói. *laghíh raghíh* és litv. *leñgas* számára az **(e)lygh-us*, ill. **lengh-yos* alapalakokat kell szerkeszteni, holott utóbbi esetben egyetlen nyelv sem utal labiovelárisra s elfoglatlanul nézve csak az **(e)lyghus*, ill. **lenghuos* alapalakokat lehetne reconstruálni, a melyeknek *u*, ill. *u* eleme nyilván azonos az **(e)lygh-rós* alapalak labiovelárisának labialisatiójával.

Hozzunk föl végül a dolog fontossága miatt még egy példát: az interrogativ-indefinit pronominalis tö azon alakjait, a melyekben a tövokális *u*; ilyen alakok: ói. *kútra kúha*, av. *kuθra kudā*, lit. *kuř*, ószl. *kuđe* 'wo?', lat. *nē-cubī* stb. Ez alakok számára az uralkodó theoria a **q^vu-* töformát veszi föl (BRUGMANN, Grr. II. 2.² 350 stb.), a melynek *u* vokálisa teljes homályban marad. Mármost igaz ugyan, hogy **q^vu-* töformára utalnának egyes izolált alakok: kret. *δ-πω* 'wohin', rhod. *δ-πως* és ose. *puf*, umb. *pufe ubi*, osc. *puz*, umb. *puse puse ut*, de ezeket az alakokat ritka egyhangúsággal analogikus képzéseknek nyilvánítják (BRUGMANN, Grr. I. 595, 603 stb.). Ámde ez alakok ki-küszöbölése után az összes fönnebb felsorolt alakok nem **q^vu-*, hanem **qu-* töformára utalnak. Igaz, hogy a **q^vo-*, **q^vā-*, **q^vi-* pronominalis tövek egy **q^vu-* töformára lát-szanak utalni. De ez csak látszat. A **q^vo-* stb. és **qu-* töformák oly viszonyban állnak egymással, mint lit. *leñgas*: gör. *ἐλαχύς*, ói. *takráh*: *takūh*, *phalgrāh*: *phalgūh* stb. — azaz a **q^vo-* stb.

tővek labialisatioja azonos a *qu- töforma u vokálisával. (Erre utal talán még néhány ez idő szerint teljesen magyarázatlan ópor. alak: *quei* 'wo?': dór *nei* < *q^uei, nom. sg. F. *quoi* *quai*: lat. *quae*, osc. *paí* < *q^uai, nom. plur. *quoi* *quai*: lat. *qui* < *q^uoi; 1. TRAUTMANN, Altpreuss. Sprachdenkm. 266, 412. — A magyarázat egy más módját l. alább, 66. l.) Akár a *q^uo- tö az eredeti s *qu- ennek reductioja, akár *qu az eredeti s *q^uo- derivatum, a *q^uo- stb. töformák labialisatioja minden esetben önálló teljes hang, successiv elem.

Az itt bizonyított fóltevés annyira erős támasztékre talál az ablauf-viszonyokban, hogy tekintélyi argumentumra nincs is szüksége. Mégis érdemes megemlíteni, hogy TROMBETTI, az ismeretes olasz nyelvtudós, az ő rendkívül széles alapon folytatott kutatásai révén meglepõen azonos eredményre jut: 'Almeno in origine le gutturali labializzate indoeuropee dovettero essere gutturali *se guite da w*, non già esplosive velari modificate acusticamente da una Lippenrundung simultanea' [L'unità d'origine del linguaggio. 217]. Példái között kettõ a véletlen jóvoltából a mieink közt is megvan: az egyik 'il tema del pro nome interrogativo-indefinito *ku*, donde *kw-o*, *kw-ā*, *kw-i*', a másik a téλλω: *wλίω* szópár. — E vizeken evez RIBEZZO is [vö. IF. A. XVIII. 7]; egyik példája: ói. *tamōgá* 'im Dunkel wandeln'; *vanar-gú* 'im Walde sich umhertreibend'.

Az a fóltevés tehát, hogy a labioveláris labialisatioja önálló successiv elem volt, egészen plausibilis. De akkor nyitva áll az út azon fóltevés előtt is, hogy a labioveláris — legalább az esetek bizonyos hánnyadában — gutturalis + u, ill. u kapcsolatra megy vissza! Schematicus formulát használva: oly hangsugymásután mint *q^uo vagy úgy jött létre, hogy egy eredeti *quo v. *qu+yo reductio útján *quo lett, vagy úgy, hogy egy eredeti *qu hangsugymásutánhoz o 'suffixum' járult. A magyarázat e módja alkalmazandó akkor, a mikor a 'labioveláris' mellett centum-területen gutturalis + u, satom-területen gutturalis + u vagy u lép föl. A labiovelárisok hivai természetesen a priori foltételezik — s nem egyszer foltételezhetik is — hogy ilyenkor nem 'labioveláris', hanem gutturalis ['veláris'] + u kapcsolat van a játékban. Az illetéken kapcsolat minden esetre directivumul szolgálhat nekik

arra nézve, hogy mikor ne vegyenek föl labiovelárist, ill. ha félvették, vessék el. Ilyen esetek többek között:

gör. λεῖψω < *λειγ^uō [PRELLWITZ, id. m. 263, 270] < *λειγ^uω,
vö. λεῖψε λεῖψη

lat. *liquidus*, ókymr. *gulip* 'feucht' < *g^uliq^uo-. [WALDE, id. m. 435. PEDERSEN, Vergl. Gr. der kelt. Spr. I. 60, 128 stb.] < *g^uliquo- [igy BRUGMANN, Grr. II. 1.² 179], cf. ír *fliuch* 'feucht' < *g^uliquis

ir *sesc*, kymr. *hysp* 'trocken, unfruchtbar' < *sisq^uos (STOKES, Urkelt. Sprachschatz 303. BRUGMANN, Grr. I.² 605) < *sisquos (igy most BRUGMANN, Grr. II. 1.² 475), vö. av. *hisku-* *hiskvē-* 'trocken'

lat. *quinquāre* 'Iustrare' < *k^uenq^u- < *k^uuenqu- (WALDE, id. m. 599 alternative), vö. lit. *szvánkus* 'anständig'

Ily esetekben még van segítség. De mi lesz oly esetekben mint a fönnebb elemzett gör. ἐλαχός: ἐλαχός, ói. *laghūh*, lit. *leūgas* vagy gör. πέθσει: ói. *kútra*, a melyekben a labiovelárist valamennyi autoritás fölveszi s az uralkodó hypothesis értelmében föl kell vennie? Ha bizonyításunk helyt áll, itt már elutasíthatatlan az a fóltevés, hogy a labialisatio itt is önálló successiv elem volt s hogy a labioveláris gutturalis + u, ill. u kapcsolatra megy vissza.

A labialisatio secundär genesisének magyarázatára van még egy mód, a melynek alkalmazása ott van indikálva, ahol a labiovelárisok mellett sehol sem jelentkezik gutturalis + u, ill. u — tehát az esetek nagy többségében. Ez a mód a következő: ha a satom-spiransok régibb neutrális gutturalisok másodlagos palatalisatioja révén jöttek létre, a priori feltehető, hogy a centum-labiovelárisok régibb neutrális gutturalisok másodlagos labialisatioja folytán keletkeztek. Ajakkerekítéssel ejtett vokálisok, főleg u, előtt hangphysiologialag könnyen magyarázható módon u átmeneti hang (Übergangslaut) támadhatott, mely aztán más vokálisok elői is átvitetett [cf. DUTOIT, id. m. 42—43].

E fóltevésnek az az egy körülmeny gördít az útjába némi

nehézséget, hogy a labiovelárisok éppen *u* előtt veszítik el állítólag a labialis affectiót s estek össze a tiszta velárisokkal, úgy, hogy a két kategória *u* előtt el sem választható (l. fönnebb, 31. l.). De merült fel olyan nézet is, hogy ősídg. *u* előtt nincs delabialisatio [MANSION, id. m. 42—49]. Erre utalnának oly esetek mint a fönnebb (61. l.) említett kret. ḥ·πτω, rhod. ḥ·πτω; stb. De ezeket az alakokat analogikus képzéseknek tekintik, a mit persze bizonyitani épp oly nehéz mint czáfolni. [A gör. és itáliai alakokkal szemben a közép-kymr. *cw cwt* 'wo, wohin' a delabialisatio mellett szól: ZUPITZA, KZ. 37, 403]. Azt külömben, hogy a delabialisatio már idg. időkben következett be, tudtommal senki sem állította s nem is tudná bebizonyítani s így még mindig mondhatni, hogy a labialisatio az ősi nyugatidból még megvolt s csak az egyes centum-nyelvek külön fejlődése folyamán ment veszendőbe. Ily módon az a fóltevés, hogy a labialisatio veláris vokálisok előtt keletkezett s aztán más színű vokálisok elő került, még mindig elég plausibilis. Az a jelenség külömben, hogy bár a labiovelárisok labializált gutturálisok voltak s szomszédos vokális-qualitások befolyását még sem lehet kimutatni (BRUGMANN, KVG. 35), a labiovelárisok hiveinek szempontjából is feltűnő. Nyilván ezért gondolja TROMBETTI is, hogy a labialisatio soha sem 'un suono di transizione' (L'unità, 218), a mely állítás azonban idg. szempontból minden esetre tarthatatlan. A ki az analogikus átvitel fóltevésevel be nem éri, kénytelen lesz ahhoz a gondolathoz folyamodni, hogy a *γ*-affectio egészen spontán volt.

A labialisatio hangphysiologai genesisének ötlete nem új dolog (l. alább, 85. s köv. l.), de igazán gyümölcsözövé és elfogadhatóvá esak úgy válhatik, ha valószínűsége hangtörténeti úton is kimutatható — első sorban természetesen idg. hangtörténeti úton. HERMANN kérdésére (KZ. 41, 57): 'Gibt es in anderen Sprachen überhaupt den Fall, dassz *k*-Laute zu labialiserten *k*-Lauten werden?' — szintén igennel felfelbütünk (l. alább, 77, 78. l.), de mégis csak fontosabb annak kimutatása, hogy a gutturálisok secundarius labializálódása egészen közönséges intern idg. jelenség, a melynek kimutatására ezennel átterek.

Egyes idg. különyelvekben sûrűn fordulnak elő olyan labializált gutturálisok, a melyeknek semmi etymológiai jogosultságuk nincsen s a melyek kézzelfoghatólag az illető különyelvek történeti periodusában keletkeztek. Ezek a nyelvek — a mennyire eddig megállapíthattam — a) a görög, b) a latin, c) a britanniai dialektusok és d) az óporosz. Lássuk ezeket egyenként.

a) A görögben ez a másodlagos labialisatio a viszonyok bonyolultsága s az ezzel járó etymológiai anarchia miatt minden kétséget kizáró módon nem mutatható ki. Egy bizonyos: a mennyiben az alább egybeállított szavak tényleg összetartoznak, vagy idg. gutturális alternatio van jelen vagy speciális görög labializálódás. Nevezetesen *u* előtt minden esetre másodlagos labialisatiót kell feltételezni, mert itt a labioveláris az uralkodó theoria szerint elveszítette a labialisatiót.

βαστάζω βάσταγμα: lat. *gesto*, ir. *tīsath* 'tollat' < *dī-od-gestātu (BECHTEL, Hauptprobl. 355. BOISACQ, id. m. 116).

ἄρπαξ: ἄρπιλος, ói. *arkusäh* 'Haken, Riegel' (BECHTEL, id. m. 353. PRELLWITZ, id. m. 35. — BOISACQ id. m. 56 kifogása a mi látószögünkbeli nézve semmit sem jelent)

βοζα [kfn. *kūze* 'Kauz']: ροττίζω (BECHTEL, id. m. 353. WREIGAND-HIET, DWb. 1014—15)

ὄτρός: av. *asēav* 'Unterschenkel, Wade' (BECHTEL, id. m. 353. PRELLWITZ, id. m. 342).

Igen szép biztos eset: Βόζλος < phoenik. *Gēbāl*, assyr. *Gubal* stb. [vö. KIEPERT, Lehrb. der alten Geogr. 168].

Egészen kétségtelen a másodlagos labialisatio a b)—d) esetekben.

b) A latinban görög eredetű kölesönszök gutturálisai gyakran vannak labializálva — nevezetesen azok, a melyek a görögben *s* előtt állottak, de szörványosan mások is (STOIZ, Lat. Gr.⁴ 106. WALDE, id. m. s. vv. stb.); vö.

quisquiliae < κοκκυλήται; *col-quintis* < πολοκονθής; *liquiritia* < γλυκύρριζα; *quinorada* < κυνόρροδος; *quine* < γύναι; *anquina* <

άπολν; querquēdūlū [ha ugyan nem népetymologija: 'Eichel-esserin'] < ορθάλις; querquerus < ορθάλιο stb.

c) A britanniai dialektusokban bármilyen genesisű öskelta *g* helyén nem ritkán *gw* jelentkezik. Egy részüket PEDERSEN analogikus befolyások és assimilatio felvételével iparkodik magyarázni, más részüket azonban minden magyarázat nélkül hagyja (Vergl. Gr. der kelt. Spr. I. 96, ill. 108). A jelenség igazi oka kétségekivül a másodlagos labialisatio; vő.

kymr. *gwaew* 'Speer', közép-bret. *goaff* 'gaffe, lance': ir *gac* 'Speer'

kymr. *gwellt*, corn. *gwels* 'Gras': ir *gelt-both* 'pabulum'

kymr. *gwen*: ir *gen* 'Lächeln'

kymr. *gweddi* 'Gebet': ir *guidinim* 'ich bitte'

kymr. *gures*, bret. *groez grouez* 'Hitze': ir *gris* 'Feuer'

d) Az óporoszban egész sereg érhetetlen s tudtommal magyarázatlan labializált gutturalis jelentkezik, a mire már BECHTEL (Hauptprobl. 350—351) utalt. Ide tartozhatik a fönnebb (62. I.) emlitett *quei* *quoi* *quai* is. Mindenesetre azonban a következők (I. TRAUTMANN, Altpreuss. Sprachdenkm. és BERNEKER, Preuss. Spr. passim s. vv.):

gen. pl. *grīquan*: gen. pl. *grīkan*, nom. sg. *grīkas* 'Sünde', vő. lit. *grīkas*, lett *grēks*, ószl. *grēcht*

acc. sg. F. *křichstianisquan*: *křixtiāniskan* 'kristlich'

acc. *mergwan*: acc. *mērgan*, nom. *mergo* *merga* vő. lit. *mergā* 'Mädchen'

queke 'Stede': lett *tschaka* 'Knuettel', av. *čakus-* 'Wurfhammer'

en-quoptz: *en-kopits* pp. 'begraben', vő. lit. *kapōti*, lett *kapát* 'hacken', ószl. *kopati* 'graben'

Ez az egyes különneltek történeti fejlődése folyamán fellépő jelenség az indogermánság prähistoriai fázisaiban, bizonyos kiterjedésben valószínűleg már az alapnyelvben is megvolt. Részről legalább ősrégi labializáló hajlandóság jelét látom abban a sajátos jelenségben, hogy *g* és

zero a legkülönbözőbb idg. nyelvekben minden ok nélkül alternálódik. Ezeket az alternatiókat két kategoriába lehet osztani: az A) kategoriában antevokálikus, a B) kategoriában postconsonantikus *g* váltakozik zéróval. Ennek a magában véve is rendkívül érdekes jelenségek a mi szempontunkból fundamentális jelentősége van, miért is hosszasabban kell vele foglalkoznunk. — Az alább következő gyűjteményben csak autoritásuktól is fölvett etymonok vannak. [Ha ilyen *g* mobile csak egyetlen nyelvben fordul elő, természetesen különyelvi jelenség is lehet, de nem szükségesképpen az. Izolált litván *g*-nélküli alakok gyanúsak, mert idg. *g* a litván nyelv különéletében gyakran minden ok nélkül elvész.]

A) Antevokálikus *g*: zero alternatio.

Ez az alternatio természetesen csak szó elején mutatható ki teljes biztosággal. Ide tartozó esetek, a melyek tudtommal ninesenek magyarázva, a következők:

ói. *vřšan-* 'männlich; Mann, Hengst', *vřšabhač* 'Stier', av. *varšna-* 'männlich, masculus', gör. ἄρσην ἄρπτη, el. *fáppn*, lat. *verrēs* [**versēs*], lit. *ver̄szis* 'Kalb' stb. <**g̑eres-*: ói. *řšabhač* 'Stier', av. *aršan-* 'Mann', ión és kret. stb. *špəṇy* [*F* nélkül!] <**erēs-* (UHLENBECK, id. m. s. vv. WALDE, id. m. 658, 823. BOISACQ, id. m. 83, 284. PRELLWITZ, id. m. 45, 55 stb.). — Kétségekivül ide tartozik a következő esoport:

ói. *váršati* 'regnet', *varšám* 'Regen', gör. ἄρση, hom. ἄρση, ir *frass* 'Regenschauer' <**g̑eres-*: ói. *řšati* 'fliesst', gör. ḥ̑nep̑s̑o <**erēs-* (BOISACQ, id. m. 68 stb., l. előbb)

ói. *váršman-* 'Höhe, das Oberste', lat. *verrūca*, lit. *virssūs* 'das Obere' <**g̑eres-*: ói. *řšák* 'hoch', gör. ὅρσο-θύρη ὅρος <**erēs-* (UHLENBECK, id. m. 35, 276. WALDE, id. m. 823—24)

ói. *ūrdhvah* [**g̑urdhwas*] 'hoch', [gör. ὅρθος?] lak. *þorðr* <**erēdh-*: av. *ərəðwa-* *ərəðva-* 'hoch', [gör. ὅρθος?], lat. *arduos*, ir *ard* 'grossz' stb. <**erēdh-* (UHLENBECK, id. m. 33. WALDE, id. m. 58. PRELLWITZ, id. m. 336)

óí. *vinduh* 'Tropfen, Punkt'; óí. *induh* 'Tropfen, Mond' (UHLENBECK, id. m. 24).

A baltoszlávban különösen sok etymologialag jogosulatlan *u* jelen meg szókezdő vokálisok előtt. A *u* fellépése részben a rákövetkező vokális szinétől függ [vö. lit. *v-ugnis* 'Feuer', *v-ùpe* 'Fluss', *v-oszkà* 'Ziege', *v-ùszvè* 'Schwiegermutter'; — ószl. *v-ùpiti*: *vъz-ъpiti* 'rufen', *v-ъzъ* 'für'; lit. *už* 'hinter, für', *v-utovъ* 'seeundus'; óí. *u-bhāu* 'beide', *v-yknati* 'lernen': *učiti* 'lehren', *v-ydra* 'Otter'; lit. *údra* stb.], részben azonban egészen független [litv. *v-énas*, lett. *w-ins*: ópor. *ains*; litv. *v-àssas*: ószl. *akotъ* 'Haken'; ószl. *v-qsъ*: *qsъ* 'Schnurrbart'; ószl. *v-çzati* 'binden': *qziti* 'beengen'; ószl. *v-eprъ*: lat. *aper* stb.]. Lehetséges tehát, hogy a *u* fellépése egészen spontán volt.

B) Postconsonantikus *u*: zero alternatio.

Minden kétséget kizáró módon ez az alternatio is csak szó elején mutatható ki — itt is csak akkor, ha a szókezdő consonans nem labialis, mert *pu bu bh* minden idg. nyelvben csak mint *p b bh* jelentkezhetik (BRUGMANN, Grr. I.² 294—95. HIRT, IF. 18, 390).

a) *tu* : *t*, *du* : *d* alternatio:

óí. *trišati trišati* 'ist in heftiger Bewegung, funktelt, glänzt'; av. *θwisra-* 'leuchtend'; lit. *triskēti* 'Hackern, blitzen', gör. *σειω* < **tyeis-*; óí. *tisjäh* 'ein Sternbild'; av. *tištryo* 'Sirius' < **teis-* (BECHTEL, Hauptprobl. 350).

óí. *trákṣati* 'wirkt, gestaltet', *trákṣah* 'Wirksamkeit, Rüstigkeit'; av. *θwaxš-* 'sich rühren, emsig sein', *θwaxšah-* 'Rübrigkeit' < **tyeqip-*; óí. *tákṣati* 'behaut, bearbeitet'; av. *tatašat* 'er schuf, óp. *ham-a-takṣay* 'ich wirkte'; lit. *taszjti*, ószl. *tesati* 'behauen', gör. *τέξτον* stb. < **tek̥p-*, ill. **teqip-* (BRUGMANN, Grr. I.² 259. UHLENBECK, id. m. 107, 118).

óí. *tvanakti* 'zieht zusammen'; lit. *treñkti* 'anschwellen machen', *trankūs* 'schwül' (tkp. 'drückend'); ónord *þuingga*, ófn. *dwingan* 'zwingen' stb. < **tueng-*; óí. *tanakti* 'zieht zusammen'; lit. *tenkū* 'reiche aus, habe genug', *tinckus*

'dicht'; ónord *þetr*, mbd. *dīhte* 'dicht' < **teng-* (UHLENBECK, id. m. 107, 118. FALK-TORP, id. m. 1305, 1313)

ónord *þuara* 'Rührstab, Quirl', ófn. *dwiril* 'Quirl', *dveran* 'drehen, rühren' < **tuer-*; gör. *τόρων* 'Rührkelle', *τόρνος* 'Dreheisen, Zirkel', *κυκλο-τερής* 'rund gedreht' < **ter-* (UHLENBECK, id. m. 118—119. WALDE, id. m. 794. FALK-TORP, id. m. 1297, 1301)

góð *þwairhs* 'zornig', óízl. *þuerr*, agsz. *þweorh*, ófn. *dverah* 'quer' < **tyereq-*; ófn. *drähsil* 'Drechsler', lat. *torquo*, óí. *tarkuh* 'Spindel' < **tereq-* (ZUPITZA, Germ. Gutt. 71. UHLENBECK, id. m. 109—110. WALDE, id. m. 785. BOISACQ, id. m. 97. FEIST, id. m. 283)

lat. *bis bipēs*, ólat. *duis duidēas* stb.; góð *twis-standan* 'sich auseinanderstellen', agsz. *twi-féte* 'zweifüssig', ófn. *zwisk(i)* 'zwiefach'; óí. *dvíh* 'bis', *dei-pát* 'bipes', av. *bíš* stb. < **dvi-*; gör. *δις* *δι-φορος* *διά*; lat. *dis-cerno di-fariam* stb., umber *di-fue* 'bifidum'; góð *dis-*, agsz. *te-*, ófn. *zir-* 'zer-' < **di-* (SOLMSEN, Untersuchungen zur griech. Laut- und Verslehre 211—213. BRUGMANN, Grr. I.² 259. II. 2.² 10. BOISACQ, id. m. 183—84, 190. FEIST, id. m. 64, 269). — ERNOUT feltevése (Les éléments dialectaux du vocabulaire latin, 153), hogy a latin *d*-kezdetű szók osc-umber kölcsönszök, fölösleges és elhibázott.

góð, *θενώς* < **θeñwōs*, kor. *Δενவିତ୍ତ*, kret. *θεδжорвେସ* Hes.; óí. *dvížti dvížati* 'hasst, feindet an' < **dvei-*; lat. *dīrus* < **dei-* (SOLMSEN, id. m. 211). — A lat. szó nem ose-umber kölcsönszó, mint gondolják (WALDE, id. m. 234. ERNOUT, id. m. 153—54) — annál kevésbbé, mert ez a szócsoport minden bizonynal összefügg az előbbivel (vö. UHLENBECK, id. m. 134. BOISACQ, id. m. 169; vö. még FEIST, id. m. 270).

b) *su* : *s* alternatio.

Ez az alternatio rendkívül gyakori:

góð. el. *Fétaç*, hom. *Fétyç*; litv. *svēcziás svētis* 'Gast' < **sučt-*; gör. *Ξπαρος*; ószl. **sētē* 'Gast', *po sētiti* 'besuchen'

< *sēt- (SOLMSSEN, id. m. 263. HIRT, GrHb. 135. WALDE, id. m. 680. BOISACQ, id. m. 291—92)

gör. ȝθoç ȝθoç, lat. *sodālis* [< *suedhālis], ói. *svadhá* 'Eigenart, Gewohnheit, Sitte' < *suedh-: gót *sidus*, óizl. *sidr*, ófn. *situ* 'Gewohnheit, Sitte' < *sedh- (NOREEN, Urgerm. Lautl. 219. SOLMSSEN, id. m. 197. HIRT, GrHb. 135. WALDE, id. m. 720. BOISACQ, id. m. 218. FALK-TORP, id. m. 1230. FEIST, id. m. 229 stb.)

ópor. *swestro*; gót *swistar* stb., ói. *svásā* < *suesōr: lit. *sesū*, ószl. *sestra* < *sēsōr (SOLMSSEN, id. m. 205. WALDE, id. m. 727. KLUGE, DEtwb.² 420 stb.)

ószl. *svekrъ*; gót *swaihra* stb. < *sueq(u)ros: lit. *szēszuras* < *sekhuros (SOLMSSEN, id. m. 205 stb.)

lat.-germ. *Suēbī*, ófn. *Swābā Swābi* 'die Schwaben' < *suebh-: lat. *Sabini Sābus*; gót *sibja* stb. 'Sippe', ói. *sabhá* 'Versammlung der Dorfgemeinde' < *sēbh- (NOREEN, id. m. 218. SOLMSSEN, id. m. 202. WALDE, id. m. 667 stb.)

ólat. *suād* 'sic', umb. *sve* 'si'; gót *swē* 'wie', *sua*, agsz. *sui*, óizl. *suá* 'so' < *sue/o: lat. *si* 'sic' *sōc*, volsc. *se pis* 'si quis', umber *suror* 'surur' stb. 'item'; óizl. *sd*, ófn. *sō* < *se/o- (NOREEN, id. m. 218—19. SOLMSSEN, id. m. 205. WALDE, id. m. 707—8)

óizl. *suí-uirda*, ógutn. *suē-virpa* 'miszachten'; ószl. *svińś svénje svéne* 'präter, sine' < *sue-: ósvéd *sē* v. *si-virpa* 'miszachten'; lat. *sēd sēcūrus* < *sē- (NOREEN, id. m. 219. SOLMSSEN, id. m. 206. WALDE, id. m. 694)

lett *swirpis* 'Kernbeisser' < *suerp-: ópor. *sarpis* 'Nusspicker' < *serp- (SOLMSSEN, id. m. 208. BERNEKER, Pr. Spr. 318. TRAUTMANN, Altpr. Sprachdenkm. 419)

ói. *svájati* 'umschlingt, umarmt', av. *pairi-śvaxta-* 'rings umschlossen' < *sue(n)g-: ói. *sájati* 'hängt, haftet', óp. *fráhanjam* 'ich hing auf', lit. *segū* 'haftet' < *se(n)g- (a két csoport összetartozása mellett tekintélyt nem idézhetek, de nem lehet kifogás ellene)

ói. *svéðah*, ófn. *sweiz* 'Schweiss' stb. < *suid-: gör. ἡρώς, lat. *sūdor* < *soid- (SOLMSSEN, id. m. 210)

óisl. *suína* 'nachlassen, aufhören', ófn. *swīnan* 'schwinden' < *suei-: lat. *sino situs* < *sei- (SOLMSSEN, id. m. 206. WALDE, id. m. 717. — Az egybeállítás nem biztos)

av. *xšvaš*; gör. Σέξ *ξές* < *sfxēs: kymr. *chwech* < *sueks: ói. *šát* [ʃd̪-]; lat. *sex*; gót *saihs* stb. < *seks (KRETSCHMER, KZ. 31, 418. NOREEN, id. m. 219. WACKERNAGEL, AiGr. L. 268. SOLMSSEN, id. m. 206. HIRT, GrHb. 135. BRUGMANN, Grr. II. 2.² 17. I.² 259 stb.)

ófn. *sworga*; ói. *súrhāti* 'kümmert sich' < *suerajh-: ófn. *sorgu*; lit. *sergù* 'bin krank' stb. < *sergh- (NOREEN, id. m. 219. SOLMSSEN, id. m. 207. PEDERSEN, Vergl. Gr. der kelt. Spr. I. 71. FALK-TORP, id. m. 1109)

lett *swekis swakas* 'Harz' < *sueq-: lit. *sakał*, ópor. *sackis* 'Harz' < *seq- (SOLMSSEN, id. m. 207. BERNEKER, Pr. Spr. 317. TRAUTMANN, id. m. 417)

óizl. *suill*, ófn. *swelli* 'Grundbalken, Schwelle'; lat. *solum solea* < *suel: óizl. *salr* 'Saal, Halle, Boden', ófn. *sal*; ószl. *selo* 'fundus, Dorf, selitra' 'Wohnung' < *sel- (WALDE, id. m. 722—23. — Rokonszellemű más egybeállítások: NOREEN, id. m. 219 és SOLMSSEN, id. m. 209).

av. *xšiviwi*—*xšiviwa-* 'schnell', agsz. *swift* 'schnell' stb. < *sueib/p-: av. *xšōiwra-* 'schnell', ói. *kṣiprah* 'schnell' stb. < *qseib/p- (WACKERNAGEL, AiGr. 268. SOLMSSEN, id. m. 209. UHLENBECK, id. m. 71. KRETSCHMER, KZ. 31, 419)

lit. *svidūs* 'blank, glänzend', *svidēti* 'glänzen', lett. *swist* 'hell werden' < *sueid-: lat. *sīdus* < *seid- (SOLMSSEN, id. m. 206. HIRT, IF. 17, 389. WALDE, id. m. 710)

or. *svidina*, lengy. *świd(wa)*, esch. *świd(a)* < *sueid-: ópor. *sidis* 'Hartriegel' < *seid- (SOLMSSEN, id. m. 208. BERNEKER, Pr. Spr. 320. TRAUTMANN, id. m. 426)

lat. *surus*, ófn. *siciron* 'bepfählen', ói. *sváruh* 'langes Holz'

stück, Opferpfosten' < *suer-: lat. *sera* < *ser- (WALDE, id. m. 701)

gó^t *swinþs* 'stark, kräftig', óizl. *suinnr* 'klug, verständig' stb. < *suent-: ószl. *séjtv* [< *sentjv] 'klug' < *sent- (SOLMSEN, id. m. 208). — Az egybeállítás nem biztos: FEIST, id. m. 260)

ófn. *swāri* 'schwer', gó^t *swers* 'geehrt, geachtet'; lit. *svarūs* 'schwer' stb. < *suer-: lat. *sérus* < *sér- (WALDE, id. m. 702)

lat. *susurrus*, osc. *sverrunēi* 'dem Sprecher, Wortführer'; ószl. *svara* 'rixa'; óizl. *suara* 'antworten' stb. < *suer-: lat. *sermo*; or. *ssōra* 'Zank' [< *sъ-sora] < *ser- (SOLMSEN, id. m. 266. WALDE, id. m. 702. FEIST, id. m. 256)

óí. *svápnah*, óizl. *suefn* 'Schlaf' stb. < *suepnos: lit. *sāpnas*, lett *sapnis* 'Traum' [lat. *somnus*?] < *sopnos (SOLMSEN, id. m. 208).

c) *ky*: *k*, *gy*: *g*, *ghy*: *gh* alternatio.

A mi szempontunkból természetesen e kategoriába tartoznak azok az esetek is, a melyekben 'labiovelárisok' alternálódnak gutturálisokkal (l. fönnebb, 46. s köv. l.). Mivel *q** és *q+y*. ill. *k+y* minden centum-nyelvben megkülönböztethetetlenül összeesett, semmiféle mód sincs a két rendbeli alternatio szét-tartására. Ha pl. lat. *squatus* *squatina*, gör. φῆσσα φῆττα és úfn. *Schätte* *Meerschatten* összetartoznak (PRELLWITZ, id. m. 519. WALDE, id. m. 735), senki sem mondhatja meg, vajjon *sqʷāt*- *sqʷat*- vagy *squāt*- *squat*- alternálódik-e a *sqāt*- *sqat*- gyökérrel. A szönyegen forgó alternatio bizonyítására tehát közvetlenül csak olyan esetek alkalmasak, a melyekben valamely satem-nyelvi szó tünteti fel a *y* elemet. Innen van a kategória szerénysége, a mely azonban a mi látószögünkbeli nézve csak látszolagos. Ide tartoznak a következő esetek:

óí. *kvánati* 'klingt, tönt' [óizl. *kuina*, agsz. *hwinan* 'kreischen'] < *quan- [*quin-]: óí. *kankayī* 'Schmuck mit klingenden Glöckchen' [*kinkinī* 'Glöckchen'], lat. *cano*, gó^t *hana* stb. < *gan- [*qin-] (UHLENBECK, id. m. 38)

litv. *kvēczū* 'lade ein', ópor. *quāits* 'Wille', *quoitē* 'er will' < *qeit-: óí. *kétaþ* 'Verlangen, Einladung', gör. κοίται ξίσσειν < *qeit- (UHLENBECK, id. m. 65 stb.; l. fönnebb, 7. 1.)

lit. *kvāpas* 'Hauch', gó^t *af-hapjan* 'ersticken, auslöschen' < *qep-: óí. *kapi- 'Weihrauch', gör. καπνός < *qep- (LEUMANN, SkdEtw. 53). — kétes, ha az óí. szó nem tartozik ide, mert a gör. szó z eleme dissimilatio révén *q+y* csoportra mehet vissza, l. fönnebb, 7. 1.)

lit. *szvarūs* 'sauber, rein', *szvárinu* 'reinigen, säubern' < *kuer-: gör. ζερέω 'fege, reinige', ζόρος 'Besen' < *ker- (HIRT, IF. 17, 391)

lit. *szvánkus* 'fein, anständig' [lat. *quinqvare?*] < *kuenq*- v. *kuenqy-: gör. ζερφές 'geziert, fein' < *kenq*- v. *kenqu- (PRELLWITZ, id. m. 235. HIRT, IF. 17, 391. MANSION, id. m. 133. WALDE, id. m. 599. — Kétséges.)

lett *swampa* 'ein schwerfälliger Mensch', *swempis* 'plump' < *kuemp-: gör. ζέρκος 'Lärm', ζεράχειο 'prahle', ζεράχειο 'prahlerisch' < *kemp- (PRELLWITZ, id. m. 235. — Kétséges, mert a gör. szóban dissimilatio lehet jelen.)

lit. *szveplýs* 'Lispler' < *kuep-: óí. *šápati* 'verflucht' < *kep- (HIRT, BB. 24, 232)

óí. *švity-áv* 'weisslich', av. *spiti-gaona-* 'weissfarbig' < *kuiti-: óí. *šiti-* 'weiss', *šitingáh* 'weisslich' < *kitti- (WACKERNAGEL, AiGr. 268. UHLENBECK, id. m. 309. HIRT, BB. 24, 235)

ószl. *svraka* 'Elster', alb. *sorə* [< *svarə] 'Krähe' < *kuer-: lit. *szárka*, lett *sarke*, or. *soróka* 'Elster'; ζόραξ, lat. *corvus* stb. < *ker- (G. MEYER, AlbEtWb. 390. PEDERSEN, KZ. 36, 337. HIRT, IF. 17, 390. WALDE, id. m. 193)

lit. *zvīrblis* 'Sperling' < *ghuerébh-: gör. ζόραφος ποιός ὄρνις Hes. < *gherébh- (HIRT, IF. 17, 391)

óí. *jeðlati* 'Leuchtet, brennt' < *ȝuel-: gör. γέλσιν λάμπειν, γλαυκός τὰ λαμπράζειται Hes. < *ȝel- (THUMB, IF. A. 11, 23)

lengy. *zicierciadlo* 'Spiegel' < *ghuer-: cseh *zreadlo*, ószl.

zrъcalo 'Spiegel' < *gher- (Joh. SCHMIDT, Zur Gesch. des idg. Vocalismus. II. 24. BECHTEL, Hauptprobl. 350)

ószl. *grozdъ* 'Nagel', or. *gvordъ* 'Nagel, Pflock, Zapfen' < *ghyadh-: gót *gazds* 'Stachel', óizl. *gaddr* 'Gerte', lat. *hasta* < *ghadh- (PEDERSEN, Vergl. Gr. der kelt. Spr. I. 88. BERNEKER, SlavEtwb. 365—66)

A mi ezen alternatiók magyarázatát illeti, a tekintélyek tudtommal kivétel nélkül azon az állásponton vannak, hogy a *u*-tartalmú alakok az eredetiek, a melyek ezt az elemüket bizonyos körülmények között, nevezetesen enklisisben és sandhiviszonnyok folytán elvezítették (WACKERNAGEL, KZ. 24, 592 et seqq. AiGr. I. 298. KRETSCHMER, KZ. 31, 418. SOLMSSEN, Untersuchungen. 211. HIRT, GrHb. 135. IF. 17, 391. RIBEZZO: IF. A. XVIII. 7). E magyarázat ellen azonban, bármennyire általánosan van is elfogadva, óvást kell emelnem.

Az uralkodó föltevés két pronominalis gyökérre és származékaire van alapítva; ezek:

óí. *tvám*, gör. *σοι* stb. < *t_{ue}-: óí. *tē*, gör. *τοι* stb. < *te-
gor. ȝ[< *əf̥e], ȝc[< *əf̥oç] < *s_{ue}-: av. *hōi*, gót *sis* stb. < *se-

Ezekben az esetekben a basis kétségkívül *teye- [vö. óí. gen. *táva*, gör. *τέος*, ólat. *toros*], resp. *s_{ue}- [vö. gör. ȝeç, ólat. *sovos* stb.] s tényleg az a látszat, mintha a *t_{ue}- *s_{ue}- a *u* elem mondatphonetikai eltünése folytán vették volna föl a *te-*se- alakot. De ez csak látszat. A valóság az, hogy idg. *te-*se- az eredeti gyökerek, a melyek egy *u*-pronominellennel [av. *ava*, ószl. *ovl*] összetéve eredményezték a *t(e)ue- *s(e)ue- pronominalis gyökereket (BRUGMANN, Grr. II. 2.² 383). Ez alakok *u* eleme tehát etymológiailag teljesen önálló elem ugyan, de a *u*-nélküli dublettek nem úgy keletkeztek, hogy a *u* akár az idgból, akár különnyelvi fejlődés folyamán elvezett, hanem maguk is egészen eredeti alapnyelvi alakok. Ugyanez áll azokról az alakokról, a melyeket több-kevesebb joggal és egyetértéssel a *s_{ue}-: *se- gyökérrel kombináltak (l. az *su*: *s* alternatiók első hétféle: 70. 1.): idg. *s_{uesōr} és *sesōr teljesen egy szinvonalon álló eredeti alakok, mert állítólagos közös gyökerük: idg. *s_{ue}-: *se- maga is egészen eredeti idg. dublett.

Egészen másként áll a dolog a többi alternatiós esetekkel. Oly dublettek mint *s_{ueks}: *seks nem állnak egy színvonalon, mert absurd és bebizonyithatatlan volna az a föltevés, hogy a *s_{ueks} alak *u* eleme valamikor oly értelemben vett önálló elem volt, mint a *t_{ue}- *s_{ue}- tövek *u* eleme. Mármost ha *s_{ueks} *u* eleme a szótestnek primordialis integráló része volt, akkor *seks absolute magyarázhatatlan — és pedig azért, mert idg. *u* soha semmiféle alapnyelvi kapcsolatban nem vész el, hanem csak transformálódik, azaz *u* vokálissá lesz (l. fönnebb, 60. 1.), a mint ezt szépen mutatják — a szókezdő *s* talányos hiánya ellenére is — a *s_{ueks} alak következő derivatumai: lit. *ūszės* 'Sechswochen, Kinderbett', ópor. *uschts* 'sextus'. Ha tehát a *seks nem származhatott a *s_{ueks} alakból, akkor csak az az alternativa marad hátra, hogy *s_{ueks} származott a *seks alakból *s* ez az utóbbi az eredeti. — E mellett szól talán az a körülmény is, hogy a '6' cardinale idg. alakjaival valamiképpen bizonyosan összefüggő semita alakok *u* nélküli alapalakra utalnak, vő.

arab *sittu*ⁿ, æth. *sessu*, héb. *שֶׁשׁ*, aram. *שֵׁשׁ*, assyr *šiššu*.

Érdekes, hogy Möller (Indoeuropaisk-semitisk sammenlignende gloss. 117 = Vergl. idgermanisch-semitisches Wb. 217) idg. *s_{ueks} *u* elemét 'infix' névvel jelöli, tehát nyilván arra gondol, hogy *seks az eredetibb alak. Ha ez igaz, akkor *s_{ueks} csak úgy jöhettek létre, hogy szókezdő *s* eleme csak később labializálódott.

Ezek után, azt hiszem, nem olyan indokolatlan a magyarázat e módját az összes ide tartozó alternatióra kiterjeszteni *s* nevezetesen a *ky*: *k* alternatiók esetében föltételezni, hogy a gutturális az eredetibb hang, a mely valamiképpen, alighanem spontán módon secundär labialis affectiohoz jutott.

Mivel pedig az itt szóban forgó *ky*: *k* és a fönnebb (46. es köv. 1.) tárgyalt *k^a*: *k* alternatiókat a centum-escoportban lehetetlen megkülönböztetni, magától kinálkozik az a föltevés, hogy a *k^a*: *k* alternatiók esetében is a tiszta gutturális az eredeti *s* labialis affectio csak későbbi fejlemény, ill. hogy a tiszta gutturálisokkal nem

alternálódó labialisált gutturálisok is másodlagos úton keletkeztek.

A labialisatio másodlagos fejlődésének fölhevését nemileg a finnugor és semita nyelvek viszonyainak vizsgálata is megérösi. Tudvalévő, hogy az idg. nyelvészalád a finnugor és semita nyelvészaláddal valamiféle nexusban van. E nexus természete — rokonság vagy ösrégi kölcsönzés — ez idő szerint még nyílt kérdés, a melylyel itt nincs okunk foglalkozni, de minden esetben tény az, hogy idg. és finnugor, ill. idg. és semita szóegyeztetések lehetségesek és vannak is. Ezek alapján pedig, már a mennyiben helyt állanak, idg. alapnyelvi viszonyokra is lehet — legalább bizonyos határig — következtetést vonni.

a) Finnugor-idg. nexus.

E szóegyeztetések az egész finnugor területén, valamint az idg. nyelvterület keleti részében nem-labialisált gutturálisokat, az idg. nyelvterület nyugati részében labialisált gutturálisokat tüntetnek föl; vörös.

m. *hol* ki stb.; zürj. *kod(i)*, votj. *kud*, zürj. votj. *kin*; finn *kuka* ken stb.: keletidg. ói. *kah eid*, ószl. *ka-to*, gen. *ceso*, *če-to* stb. < **qo/e-* **qi-*: nyugatidg. gör. *tēo nōθey* *tiç*, lat. *quō quis*, gót *has*, gen. *hīs*, hvi-leiks stb. < **qʷo/e-* **qʷi-* (vör. SCHRADER, Sprachvergl. u. Urgesch.³ 525)

m. *hal*, vog. *zul*; finn *kala*, cser. *kol*, md. *kal*: keletidg. ói. **kalakah* 'ein best. Fisch' [?], ópor. *kalis* 'Wels' < **qal-*: nyugatidg. gör. *ἄπαλος* [?], lat. *squalus*, óizl. *hualr* stb. < **qʷal-* (SCHRADER, id. m. 525. Reallexikon, 894, 951)

osztj. *χüt*, md. *koz*, lp. *kös* 'der Husten' stb.: keletidg. ói. *ħasah*, lit. *kosulys*, ószl. *kašli*, 'der Husten' < **qās-*: nyugatidg. kymr. *pās*, agsz. *hwósta*, ófn. *huosto* 'der Husten' < **qʷās-* (MUNKÁCSI, ÁKE. 417—18. PAAASONEN, Zur Frage von der Urverwandtschaft stb. FUF. VII. Sonderabdr. 15)

m. *gérjed*; finn *kiira* *kiirka* 'Flamme, Glut' stb.: keletidg. ói. *gharmidik* 'Glut, Hitze', ópor. *gorme* 'Hitze' stb. < **gher-*: nyugatidg. gör. *θερμός*, lat. *formus* stb. < **gher-* (vör. MUNKÁCSI, id. m. 296—98)

A finnugor nyelvek között csak a vogulban van labialis elem gutturálisok után, vör. m. *kinn*: vog. *kwān* *kwon*, m. *kívül*: vog. *kwānel* *kwonel* (SZINNYEI, M. Nyelvhas.³ 162) — s ez a labialisatio SZINNYEI és GOMBOCZ urak szives közlése szerint okvetetlenül másodlagos. — A finnugor alapnyelvben volt 'hátsó veláris' és 'palatális' (SZINNYEI, Finnisch-ugr. Sprachwissenschaft 22—23), de 'labioveláris' k-sor nem volt.

b) Idg.-semita nexus.

Az idg. szók labiovelárisaival a semita nyelvekben nem-labialisált gutturálisok állnak szemben (l. MÖLLER, Indo-europeisk-semitisk sammenlignende gloss. 41—48, 53—56, 66—80 = Vergl. idgermanisch-semitisches Wb. 86—109, 125—148 passim); vörös.

ar. *kamā*, æth. *kama*, aram. *k̠mā*, héb. *k̠mō* 'sicut' stb.: keletidg. **qo-*: nyugatidg. **qʷo-* (l. 76. l.)

ar. *gāla* 'he went round', *mi-gālu*ⁿ 'circus', héb. *galgal* 'Rad, Wirbelwind', *gilgal*, aram. *galgal* 'Rad'; keletidg. ói. *eakram* 'Wagenrad stb.', ószl. *kolo*, ópor. *kelan* 'Rad' stb. < **qel-*: nyugatidg. gör. *πόλος*, lat. *colus* < **quolos*, *inquilinus*, agsz. *hwéol*, *hueowol* 'Rad' < **qʷel-*

ar. *gargara* 'he swallowed, poured down his throat', aram. *gargēr* 'trank gierig', *garg'rān* 'Schlemmer', héb. *garg'rōd* 'Hals': keletidg. ói. *gárgarak* 'Schlund', *giráti* 'verschlingt', lit. *geriū* 'trinke', *gerklē*, ószl. *gr̠vlo* 'Kehle' < **ger-*: nyugatidg. gör. *βράσω*, lat. *vorare*, ón. *kuerk*, ófn. *querechela* 'Kehle' < **qʷer-*

MÖLLER (Sammenlign. gloss. II—IV. = Vergl. Wb. XVIII—XX) felvesz ugyan 'ös-semita' labiovelárisokat, de tabelláiból és etymonjaiból könnyű meggyőzödni, hogy labialisált gutturálisok csak az æthiópban vannak [vör. æth. *'an-karkara* 'volvi, volvere'; ar. *karkara* 'convertit, regressus est, recurrit'; æth. *'an-qʷargʷara* 'murmurare, fremere'; ar. *gargara* 'he cried out, vociferated'; id. m. 74, 75 = 139, 140 stb.]. MÖLLER tehát, tudvánvöleg az idg.-semita nyelvokonstág egyik legtudósabb védője,

nyilván csak az idg. 'labiovelárisok' kedvéért vett föl 'össemita' labiovelárisokat. És BROCKELMANN szerint csakugyan a semita nyelvben voltak palatalisok, velárisok és laryngálisok, de labiovelárisok nem voltak; csak az æthiópban kapnak velárisok és palatalisok gyakran ajakkerekítést, de ez a szomszédos kusjita nyelvben befolyása (KVG. der semitischen Spr. 13. és 48—49. 1.).

Akárhogyan keletkeztek is az imént felsorolt s még felhozható szöegyezések, bizonyos, hogy ezeknek alapjára állva az ös- és közidg. labiovelárisok existenciája több mint problematikus. Rokonság esetét feltételezve ugyanis a finnugor-idg., ill. a semita-idg. alapnyelvben bizonyval nem voltak labiovelárisok, mert az csak még sem lehető föl, hogy az eredetileg megvolt labialisatio utóbb az idg. nyelvterület keleti részében s az egész finnugor, ill. semita területen nyomtalanul eltűnt. — Kölcsönviszony esetében pedig így áll a dolog: ha a finnugor, ill. a semita nyelvben voltak a kölcsönnevök, akkor lehetséges ugyan, hogy labialisált gutturálisokat kölcsönöztek s a labialisatiót késsőbb elvesztették, de lehetséges és minden számra véve valószínűbb, hogy labialisatio nélküli gutturálisokat vettek kölcsön s tehát az idg. alapnyelvben nem voltak labiovelárisok: ha pedig az idg. alapnyelv volt a kölcsönnevő, akkor a fönnebbiek értelmében csak nem-labialisált gutturálisokat kölcsönözhetett s így a nyugatidg. labialisatio másodlagos.

Mindent tekintetbe véve tehát nagyon indokolt az a præsumptio, hogy az indogermańság legősibb phasisában vagy az egész nyelvterületen vagy legalább is ennek keleti részében — ahol idg. nyelvű népek egyedül érintkezhettek finnugor és semita nyelvű népekkal — az érintkezés idejében még nem voltak labialisált gutturálisok. Bizonyval nem lesz véletlenség, hogy labialisált gutturálisok tömegesen csak az idg. nyelvterület nyugati részében jelentkeznek.

* * *

Ezek után az idg. 'labiovelárisok' kérdését úgy oldanám meg, hogy helyettük prótoidg. tiszta gutturálisokat vennék föl. Az egységes prótoidg. gutturális sor idők folyamán

labialisálódni kezdett — még pedig igen korán, mert a labialisálódás jelenségei, persze igen különböző kiterjedésben, az egész nyelvterületen előfordulnak. Mivel a labialisatio áttöri a palatalisatio határát, a mely a satem- és centum-csoportot élesen elválasztja, föl kell tenni, hogy korábban következett be a palatalisáció, mert feltételezi, hogy az idg. nyelvű népek kisebb összefüggő terrénimon laktak, a melyen a labialisatio a JOH. SCHMIDT által inaugurált hullám-theoria értelmében akadálytalanul, persze egyre csökkenő intenzitással terjedt ki — és pedig okvetetlenül nyugatról kelet felé. Hogy a labialisatio csakugyan nyugatról indult ki, az abból következik, hogy labialisált gutturálisok tömegesen a centum-csoportban jelentkeznek, miközött csak szórványosan tüneteznek föl, mint egy hatalmas hullám lassanként elenyésző gyűrű. A labialisatio tehát legősibb kezdeteiben közidg. jelenség, de aztán a centum-csoportnak lett oly békelyegző vonása, mint a palatalisatio a satem-csoportnak. — 'Labioveláris' ellenben — a szónak THURNEYSEN-féle bevett értelmében — sem az ös- és közidg. nyelvben, sem a centum-csoportban nem volt — ha ugyan igaz, hogy a labialisatio mindig önálló successiv elem volt. Más kérdés, vajon elégsges ok-e ez arra, hogy a 'labioveláris' terminust jelentéstartalmának incongruentiája miatt egészen elejtsük. Ezt azért nem gondolnám szükségesnek, mert a nyelvtudományi terminologiában akárhány olyan kifejezés van [pl. gyökér, suffixum, infixum, determinativum stb.], a melynek fogalmi tartalma ma már egészen megváltozott. A 'labioveláris' terminus oly erős gyökeret vert a terminologiában, hogy elejtése a probléma véleges tisztázása után is alig lesz lehetséges, sőt talán nem is kívánatos, mert a terminus a nyugatidg. csoportnak egy bár másodlagos, de igen szembeszökő constans characteristicumát jelöli meg.

Összefoglalás és befejezés. — Az egységes
prótoidg. *k*-sor.

A ki az idg. gutturalis probléma megoldására vállalkozik, két jelenséget tartozik megmagyarázni: az egyik az, hogy a satem-csoportban csak palatalizált és nem-palatalizált, a centum-csoportban csak labialisált és nem-labialisált gutturalisokat lehet rekonstruálni; a másik az, hogy ez a három gutturalis kategória alternálódik egymással. Az uralkodó théria, mint láttuk, ezt a két jelenséget kielégítő módon nem képes magyarázni: egyrészt az a fóltevés, hogy három ös- és köz-idg. gutturalis sor volt, metodológiai hiba, s másrészt gutturalis alternatiók értelmezése erőltetett vagy egészen dugába dől. Már BECHTEL, különben BEZZENBERGER híve, kijelentette: 'Der vollständige Beweis der Unumgänglichkeit der neuen Hypothese kann freilich noch nicht erbracht werden' (Hauptprobl. 349). Ilyen kielégítő bizonyítékot tudtommal senki sem szolgáltatott azóta, s a mint a dolog áll, nem is szolgáltathat többé. Szinte csodálatos, hogy a gutturalis trializmus hypothesisét mégis csaknem általánosan és fönntartás nélkül elfogadták. BRUGMAN pl., bár jól látja a nehézségeket, energikusan kijelenti: 'So unbestreitbar es ist, dass bei dem Versuche, das ganze einschlägige Formenmaterial nach der Dreiheit der palatalen, der reinvelaren und der labiovelaren Reihe auseinanderzulegen, ein erklecklicher Rest übrig bleibt, von dem unklar ist, in welche der drei Rubriken er einzustellen ist, und dass naamentlich die uridg. reinvelare Articulation oft unsicher bleiben muss, so scheint mir doch die... Frage, ob man nicht bereits für die idg. Urzeit unlabialiserte und labialiserte Velarlaute zu unterscheiden habe,... entschieden bejaht werden zu müssen' (Grr. I² 570). Honnan ez a kategorikus állásfoglalás megfelelő érvek hiánya daczára? Azt hiszem onnan, hogy a SCHLEICHER-féle rendkívül primitiv hangrendszer, a mely a vocalismus terén túlságosan szegénynek bizonyult, szükségesnek látták a consonantismus terén is lehetőleg kibővíteni s a különnelvi divergentiákat egységes idg. hangrendszer rekonstruálhatása végett és a hangtörvények kivételekkelküliségének

dogmája kedvéért idg. alapnyelvi háttérre projiciálni, hogy aztán a különnelvi fejlődés folyamán a szükséghez képest — eltüntessék. Ez a kényelmes methodus lassankint discreditálódott. BRUGMANN pl. régebben még kétféle idg. ö- qualitást és i mellett idg. j palatalis spiranst vett föl (Grr. I² 153, 156, 793), miközött már mind a két feltevésre skepsissel tekint (KVG. 74, 208). Azt hiszem, így lesz a három gutturalis kategoriával is — talán már a közel jövőben. A DELBRÜCK-féle Einleitung 5. kiadásában (1908) van egy passus, a mely a 4. kiadásban még hiányzik: 'Es liegt auf der Hand, dasz die drei Gutturalreihen in demselben Sinne prähistorisch sind, wie die oben besprochenen Vokalreihen, und dasz deshalb die oben mehr angedeutete als vorgetragene Fassung nur als eine vorläufige [!] gelten kann' (id. m. 114). — Ha két decennium munkássága nem volt elég azzal az uralkodó hypothesis verifikálására, akkor nolens-volens be kell ismerni, hogy a kutatás helytelen irányban mozgott. A πρῶτον ψεῦδος a három ös- és köz-idg. gutturalis sor felvétele, a mire nem is olyan nehéz rájönni. Ha a satem-palatalisatio és a centum-labialisatio dialektikus jelenség, a minek a legnagyobb egyértelműséggel nyilvánítják, akkor ipso facto nem volt ös- és köz-idg. jelenség. A mily határozottan utalnak az ind és iráni dialektusok egy korábbi árja közösségre, oly határozottan utalnak a 'keleti' és 'nyugati' idg. dialektusok egy ösi prótoidg. alapnyelvre, a melyben a legrégebbi dialektikus differenciálódás, a satem-palatalisatio és a centum-labialisatio, még egyáltalában nem vagy csak legelső csirajában volt meg.

Nézetem szerint tehát az uralkodó elmélet hajója végelesen zátonyra jutott, s nem kétséges az sem, hogy a gutturalis probléma az empirikus nyelvtudomány számára teljesen megoldhatatlan, a hogyan HERMANN is gondolja: 'Wie die Dinge jetzt liegen, halte ich die Gutturalfrage für unlösbar, und ich fürchte fast, dasz sie es bleiben wird' (KZ. 41, 59). Lesznak, a kik ebbe bele tudnak nyugodni. Aki ezt tenni nem akarja és nem tudja, az kénytelen lesz glottogonikus spekulációkhoz folyamodni (vö. HERMANN, id. h.). Ezzel vállalkozás ugyan periculosæ ple-

num opus aleæ, a mely az avatottak kudarezai és az avatatlanok kontárkodása folytán a priori jogosult aversiót szokott ki-váltani, de ultimum refugium is, a melyhez a végleges resignatio előtt egyáltalán folyamodni lehet — s tehát kell. Azt sem szabad egyébként elfelejteni, hogy idg. alapnyelvi viszonyokat rekonstruálni semmivel sem bátorságosabb, mint prótoidg. viszonyokat: az egyik olyan spekuláció mint a másik. A ki az elsőt elvileg elutasítja, consequenter tiltakozhatik a másik ellen is. De a ki, mint az indogerministák túlnyomó többsége, idg. alapnyelvi alakok reconstructióját megengedhetőnek tartja, annak elvi kifogása a glottogonia ellen sem lehet, mert hiszen pl. az idg. ablaut és flexio jelenségei is a tények kérlelhetetlen logikájával még régibb prótoidg. viszonyokra utalnak. Nézetem szerint különböző mindenféle agnostikus attitude tarthatatlan: egyszerűt a legmegátalkodottabb pozitivista is lépten-nyomon kényeten a tények hiányos vallomását hypothesisekkel kiegészíteni, másrészt a nyelvi metaphysikáról lemondani annyi mint a causalis nexus valamely láncszeménél megállapodni. Ez azonban az emberi szellem természeténél fogva lehetetlenség. Mert a nyelvfejlődés egyes étapejai szintén causalis nexusban vannak s ha tehát a nyelvtények egy még korábbi phasisra mutatnak, lehetetlen ezt a phasist mellőzni, mert SCHOPENHAUER szatirikus mondása szerint (Der Satz vom zureichenden Grunde § 20): 'Das Gesetz der Kausalität ist nicht so gefällig sich brauchen zu lassen, wie ein Fiaker, den man, angekommen, wo man hingewollt, nach Hause schickt'. Végre is tények pusztá konstatálása nem tudomány a tények kapcsolatainak feltüntetése és interpretációja nélkül.

Ilyetén reflexiókból támadt ez a jelenlegi glottogonikus megoldási kísérlet, a melynek különböző alig van részlete, a mely korábban egy vagy más összefüggésben fől nem merült volna. E szerint a prótoidg.-ban csak egyetlen, termézesesen bizonyos artikulatórius ingadozással bíró gutturális sor volt, a mely bizonyos körülmények között az egész nyelvterületen megmaradt ('veláris'), bizonyos körülmények között alterálódott — és pedig keleten palatalizálódott ('palatális'), nyugaton labializálódott ('labioveláris'). Az alterálódás legegyszerűbb magyarázata

az lehetne, hogy kombinatorius volt: a keletidg. palatalisatio *e* és *i* előtt, a nyugatidg. labialisatio *u* és *o* előtt lépett föl s aztán más színezetű vokálisok előtt is átvitetett. [Analóg eseteknek bővíben vagyunk. Az árjában pl. a csupán eredeti idg. palatalis vokálisok előtt jogosult 'palatális' más helyzetben is jelentkezik, vör. ói. *er̄tati* és *kryātti*, ói. *ójah*, av. *aojō* és av. *aogō*, av. *tac̄in* < **tačan* és ói. *a-takan* stb. Hasonlóképpen a labiovelárisokból cons. és nem-palatalis vokális előtt támadt gör. *p*-hangok az uolban palatalis vokálisok előtt is fölépnek, vör. att. *tētt̄ap̄ec* *tēt̄s̄at̄* *ðēl̄p̄t̄vēc* és lesb. *πέσαπες* *Πεστ-δίνα* *βέλκυρες* stb.]. Az indifferens a vokális előtt a különböző proteusi mozgékonysságú gutturális megmaradhatott s tényleg ebben a helyzetben jelentkezik a legtöbb 'veláris' (BE. 16, 250), a melyeknek relative kis száma (SOMMER, LHb. 197) nyilván azzal van összefüggésben, hogy idg. *a* az összes vokálisok között relative a leggyerebben fordul elő. — A ki különböző abból, hogy a 'palatalisok' és 'labiovelárisok' bármielyen színű vokálisok előtt egyaránt megjelennek, a keletidg. palatalisatio és a nyugat labialisatio spontán voltára gondolna, annak szintén nem állanék az útjába, sőt a nyugatidg. labialisatio spontán voltát magam is rendkívül valószínűnek tartom.

Az itt futólag vázolt hypothesis segítségével minden további részletezés nélkül nyomban érhető, hogy miért nem lehet keleten és nyugaton több mint két-két gutturális sort rekonstruálni, a melyeknek egyike azonos, ill. hogy miért alternálónak keleten spiransok és gutturális explosivák, nyugaton labializált és nem-labializált gutturálisok. Ha a palatalisatio és labialisatio másodlagos, érthetővé lesz az, hogy miért oly sporadicus a labializált gutturális keleten, a palatalizálódó gutturálisok területén, és miért nincsen 'palatális' gutturális nyugaton, a labializálódó gutturálisok föfészkében. Azzal a foltévéssel, hogy egy ős- és köz-idg. 'palatális' elvészítette nyugaton a palatalisatiót s egy ős- és kozidg. 'labioveláris' keleten a labialisatiót, nem magyarázhatjuk meg kielégítő módon, hogy miképpen függ össze a palatalisatio jelenléte a labialisatio elvészítésevel s a labialisatio jelenléte a palatalisatio elbüntetével. De minden érthetővé lesz, ha a 'palatális' és a

'labioveláris' nem össz- és köz-idg., hanem másodlagos keletidg., ill. nyugatidg. fejlemény: a mely nyelvterület ugyanis palatalizálásra hajlandó, az bajosan fog egyidejűleg labializálni, s a melyik labializálásra hajlik, aligha fog egyidejűleg palatalizálni, — és pedig azért, mert a palatalizálás és labializálás ellentétes ajakműködés eredménye. [A palatalizálás lényege a nyelv előrészének dorsalis emelkedése, a melyhez olykor az ajkak hasadás-szerű tágulása járul, míg a labializálás velejében az ajkak kerekítése és csucsoritása: SIEVERS, Grundzüge der Phonetik.⁵ 185, 189.] Mivel egészen kétségtelen, hogy az idg. nyelvű népeknek óriási terrénúmon való disszipálódása allophyl és alloglott népek között ment végbe, nagyon plausibilis, hogy a gutturalisok palatalizálódásának vagy labializálódásának, ill. mind a kettőnek oka végelemzésben szintén ilyen allophyl és alloglott népek articulatiós basisa, palatalizáló ill. labializáló hajlandósága.

Az egységes protoidg. *k*-sor, ha stricte nem is bizonyítható, legalább is postulatum — absolute szükséges postulatum, a mely nélkül a gutturalis probléma megoldhatatlan talány marad. A hypothesis hatalmasan megerősödnek, ha a legújabban fölfedezett idg. nyelvnek, az ú. n. 'tochár' vagy 'indo-skytha' nyelvnek viszonyaira hivatkozni lehetne. E nyelvben ugyanis de facto egyetlen egy gutturalis explosiva van (l. Nyelvtud. II. 173):

kandh '100'; lat. *centum* + av. *satəm* < **k̥yntóm*

okṣo 'Ochs'; ófn. *ohso* + av. *uxša* < **uqse(n)*

Vkam 'kommen'; ófn. *queman* + av. *jamaiti* < **gʷem*

A 'tochár' tehát centum-nyelv, de 'labioveláris' nélküli szükölködik! Ilyen 'labioveláris' nélküli centum-nyelv egyenesen végzetes volna az uralkodó theoriára s megdönthetetlen bizonyítéka volna az egységes protoidg. *k*-sornak. Egyelőre azonban, míg a kutatások befejezve nincsenek, a 'tochár' nyelv egyetlen gutturalisára nem lehet hivatkozni. E. SMITH vállalkozása 'tochár' labiovelarisok kimutatására minden esetre dugába dölt [l. ezikkemet: Nyelvtud. III. 315].

Az ajánlott hypothesis semmi esetre sem olyan revolutio-

narius, mint a minőnek első tekintetére taján látszik, mert a gutturalis kérdés feszegetése közben időről-időre fel-felbukkant, hogy aztán persze nyomban a feledés homályába merüljön. — Már ASCOLI gondolt ilyesmiről. E nagy tudós ugyan szintén három gutturalis sorat vett föl [*k k'* *k''*], de úgy vélekedett, hogy a három typus még a nyelvközösséggel periodusában egységes *k*-sorból támadt. Egyes esetekben ugyanis az eredeti *k* mögött egy 'parasitikus' spirans keletkezett, a mely az árában és a baltoszlávban a gutturalist spiraußá változtatta, míg az európai nyelvekben visszafejlődött; így pl. *daka* [közidg.] *dak'a* lett, miből egyszer *dakja* *dakža* *daša* *dača*, másrészt megint *daka* keletkezett. Más esetekben a *k* mögött hasonló 'parasitikus' *y* olyanféle hang mint a gör. *ο* jött létre, a mely az indo-irániban a *k*-hangokat palatalisokká változtatta, Európában ellenben mint labialis vagy labiodentális *v* hang jelentkezett; így pl. *katvar* [közidg.] *kyatvar* lett, miből az indo-irániban *kjatvar* *katvar* *čatvar*, Európában *kuatvar* *kratvar* (lat. *quatuor* stb.), de a litvánban és egyebutt újra *katvar* (ASCOLI, Fonologia comparata, ford. BAZZIGHER és SCHWEIZER-SIDLER, Vorlesungen über die vergl. Lautlehre des Sanskrit, des Griech. u. des Lat. 1872. 25—78 passim, főleg 70). Ez a szellemes theorema a legnagyobb figyelemre lett volna méltó. — BEZZENBERGER, a ma uralkodó hypothesis atyja, egyenesen kimondotta a tőlünk ajánlott megoldást, persze hogy ellen foglaljon állást (BB. 16, 250). Polemiája azonban, mint fönnebb (64—66. 1.) láttauk, oly kevessé meggyőző, hogy egyenesen impulzust ad az egységes *k*-sor hypothesisének felállítására. — PEDERSEN, szintén az uralkodó hypothesis hive, egy alkalommal szintén az egységes *k*-sor lehetősége mellett nyilatkozott. HIRT ellen polemizálva ugyanis úgy vélekedett, hogy ha a palatalisok *e* és *i* előtt, a tiszta velárisok *a* előtt fölötte gyakoriak is, ez még nem mutat e két sor közélebbi összetartozására. 'Viel eher könnte es darauf deuten, dass alle drei reihen aus einer reihe entstanden wären: die labiovelare hätten die rundung von nachfolgenden gerundeten lauten, die palatale hätte die palatalisierung von nachfolgenden palatalen lauten bezogen, und vor dem neutralen *a* wären die ursprünglichen laute geblieben'. Persze rögtön hozzáteszi: 'Zwar ist es sehr gut möglich, dass alle

drei reihen auf eine reihe zurückgehen, aber irgend eine spur von dieser entstehung in den uns erreichbaren sprachformen finden zu wollen ist ein unternehmen, das meiner ansicht nach nur misslingen kann' (KZ. 36, 292—293). Ha nem tudnók, hogy PEDERSEN albán hypothesise (l. fönnebb. 13. s köv. l.) az uralkodó theoria megdöltével szintén elesik, nagyon csodálkozhatnánk rajta, hogy ez a vakmerőségig bátor tudós a priori oly skepsissel tekint minden ilyen vállalkozás ele. Egy doleg azonban minden esetre biztos: ha a három *k*-sor visszavitele egy *k*-sorra lehetséges, három ös- és köz-idg. sor felvételle pedig lehetetlen, akkor az a dilemma, hogy egy sor volt-e vagy három, már is el van döntve, még ha az egy sor existentiája striete nem is bizonyítható. — A patres minorum gentium között egy sort hajlandók félvenni DUTOIT (id. m. 43) és RIBEZZO, a kinek kísérletét HIRT is figyelemre méltónak mondja (IF. A. XVIII. 7).

Az egységes *k*-sor hypothesisével csak egy jelenséget bajos osszeegyeztetni, azt t. i., hogy a másodlagos palatalisatio és labialisatio következetesség nélkül jelentkezik. De itt néztem szerint joggal utalhatunk arra, hogy a hangváltozások csak lassankint általánosulnak s nem egyszer minden ok nélkül megállanak. Így pl. az avestában árja *kt* tt mint *xt* *st* lép föl (*baxta-*: ói. *bhakti-*, *avasti-*: ói. *patti-*), ellenben árja *pt* még megmarad (*hapta-*: ói. *saptá*) s a várható *ft* csak a pehleviben állít be (*haft*). A fn. lautverschiebung, a mely az ösgerm. *p t k* explosívákat oly intensive érintette, az ösgerm. *f þ þ* spiransok területén alig érvényesült stb.) Nagyon lehetséges tehát, hogy a palatalisatio és labialisatio folyamatát megállították bizonyos momentumok, a melyek között valószínűleg a nyelvkeveredés is szerepel. Wenn eine Sprache auf einem bestimmten Gebiet von einem fremdartigen Volk übernommen wird, mag sich durch Lautsubstitution u. s. w. mit einem Mal auf diesem Gebiet ein so groszer Wandel vollziehen, dasz künftige Lautentwicklungen sich so gut wie nie mehr über das ganze bisherige Sprachgebiet verbreiten, sondern dasz mit einem Schlage die Entwicklung gesondert wird" (HERMANN, KZ. 41, 44).

Abból tehát, hogy az említett folyamatokban nincs követ-

kezetesség, föltevésünk ellen semmi esetre sem lehet tökét kovácsolni. A hangtörvények kivételeinként dogmája, a mely ellen mindig volt tekintélyes oppositio, ma már lejárta magát. Ein Lautgesetz ist um nichts merkwürdiger als das Gesetz des roten Schirmes und schwarzen Kopftuches beim Bauernweib, der Krinoline, der Puffärmel in anderen Kreisen zu anderen Zeiten... Es ist gerade so viel oder so wenig ausnahmlos wie ein Lautgesetz, es entsteht nach und nach, verbreitet seine Herrschaft über eine gewisse Gegend und erlischt einmal' (MERINGER, Aus dem Leben der Sprache. 1908. 239. 1.). Ma már közhely, hogy minden artikulatiós mozgásnak még a legexactabb beszélőnél is van bizonyos latitudeje, a mely primitiv idiomákban igen jelentékeny. SIEVERS pápuája nem tett különbözetet tenuis, tenuis aspirata, media, zöngés spirans és affricata között: *voka* *vok'a* *voga* *vōja* *vokxa* (SIEVERS, Grundzüge der Phonetik.³ 272). Hasonló artikulatőrius ingadozásokról a legkülönbözőbb oldalról van tudomásunk (l. GABELENTZ-SCHULENBURG, Die Sprachwissenschaft.² 193—196). Ha a mai idg. nyelvek közfelfogás szerint a hangok pércipiálásában és reprodukálásában nagy exactságot árulnak el, ez az állapot semmi esetre sem volt kezdettől fogva uralkodó. Erről különbönen rögtön meggyőződik az ember, mihelyt egy tekintetet vet azokra a szavakra, a melyek alloglott rétegekből jutottak be az indogermańba. E szók ugyanelek hijával vannak az egyöntetűségnél, vörö-

gor. ἐρέψθος ὄροβος, lat. *errum*, közép-ir *orbaind*, ófn. *arwiz* *arawiez*, agsz. *earfe*, óizl. pl. *ertr* < ismeretlen forrás (WALDE, id. m. 259 stb.)

gor. κύκων τὸν κύκων Hes. σεκώνα σίκως σέκως, lat. *cucumis*, ószl. *tyky* 'Kürbis' < ismeretlen forrás (WALDE, id. m. 206. PRELLWITZ, id. m. 411. SCHRADER, Sprachvergl. u. Urgesch.³ 199—200)

gót *ulbandus*, óizl. *uljalde*, ószl. *telbqadъ*, lit. *verbliūdas* 'Kamel' < gör. ἐλέφας, lat. *elephantus* < arab art. *al [?] + egypt. āb ābu*, kopt εἴρη εἴρη 'Elephant' (SCHRADER, Reallex. 180, 405. BOISACQ, id. m. 243. PRELLWITZ, id. m. 138)

gó *silubr*, lit. *sidábras*, ószl. *sirebro*, ópor. *siraplis* 'Silber' < kaukázusi forrás, vör. Λιάζη < *Σαλόζη pontusi város vagy semita eredeti, vör. assyr *šarpu* 'Silber' (SCHRADER, Reallex. 766. Sprachvergl. u. Urg. II. 53—54, 120).

Általánosan ismert tény továbbá, hogy az articulatiós módok enchorius idg. szavakban is alternálódnak (BRUGMANN, Grr. I.² 629—635. KVG. 180), a miből már ZUPITZA levonta a szerintem egyedül helyes következetet: 'Vielleicht kannte das urvolk eine zeit, als die schwankungsbreite der artikulationen ebenso gross war wie beim Papua. Der unterschied wäre nur, dass die Indogermanen diese stufe überwunden haben, die Papuas nicht, dass was für jene nicht mehr als eine frühzeitig erledigte kinderkrankheit bedeutete, diesen auch im späteren mannesalter als chronische, organische schwäche anhaftet' (KZ. 37, 395—396). Hasztalan mondja HERMANN, hogy ha az articulatiós ingadozás momentumát megengedjük, hamar végére juthatunk a tudományunknak (KZ. 41, 60). A veszedelem nem lehet olyan nagy, ha BRUGMANN sem ijedt meg tőle (KVG. 180). HERMANN kifogásának élét különbőn már ZUPITZA előre letörte azzal a megjegyzésével, hogy az össállapotokat, a meddig lehet, békén kell hagyni s csak, ha semmi segítség nincs, szabad rájuk appellálni (id. h. 396). Ez a végső eset valóban jelen van az articulatiós módok alternatiójánál s kétségtelenül a gutturális alternatióknál is. Érdemes megemlíteni, hogy a palatalisok és velárisok alternatiójának bizonyos hánnyadát már BECHTEL (Hauptprobl. 380) az articulatiós módok alternatiójával állította párhuzamba.

Könnyű belátni különböző, hogy eppen az articulatio exactságának forcirozásában van a veszedelem. Ha pl. a satem-spiransok alapján felvett 'palatalis' ós- és köz-idg. alapnyelvi hang, akkor a satem-csoporthan fellépő másodlagos palatalisatiót [ói. c, av. č, ószl. č, örm. č, alb. č, lit. č] szintén alapnyelvi különbözőnek lehet deklarálni [deklarálták is pl. JOH. SCHMIDT, KZ. 25, 123. HIRT, BB. 24, 226 stb.] — annyival inkább, mert hiszen a gör. τ < q^w [pl. ττ < *q^wq] szintén palatalizált q^w hangot foltételez. Ily módon a tiszta veláris és a labioveláris mel-

lett még alapnyelvi palatalizált fajokat is fel kellene venni, úgyhogy az idg. alapnyelvi gutturális variációk száma a palatalisokkal együtt nem kevesebb mint ötre emelkednék. Ennyivel beérné talán PEDERSEN is, aki szintén azt találja, hogy három gutturális sor egy primitív nyelv számára mégis csak fölötte kevés (KZ. 36, 293), de mi lesz akkor a reconstructióval — nem csupán a gutturálisok, hanem általában a consonansok reconstructiójával? Mivel pl. a palatalis vokálisok bizonnyal nem éppen csak a gutturálisokat alterálták, hanem a zár- és réshangokat is, consequenter minden consonansból legalább is két varietást, egy palatalizált és egy nem palatalizált fajtát kellene az alapnyelv számára felvenni (vör. BRUGMANN, Grr. I.² 544) — úgyhogy alapnyelvi consonansokat rekonstruálni körülbelül olyan sikeres vállalkozás volna, mintha valaki a fű növését akarná hallani.

Alapnyelvi artikulatorius finomságokat tehetetlen lehetővé tenni s az articulatiós latitude gondolatát feltétlenül meg kell tartani, egyszerűt mert ilyen ingadozás főleg primitív nyelvekben ma is észlelhető s másrészről mert ultima ratio olyan esetekben, a mikor már teljes lehetőség tovább haladni. Bizonyos, hogy az idg. alapnyelv, legalább is legkorábbi stádiumában, egy szin-vonalon állott a primitív nyelvekkel. S ha kétségtelen, hogy az idg. flexio rendszere egy primordialis chaotikus materiale sokszoros át- meg átgýűrása révén alakult ki, éppen oly kétségtelen, hogy a hangrendszer dolga legalább is így áll. Egy ösnyelvi hangrendszer kialakulásánál oly számos tényező működhetik közre (artikulatorius ingadozás, hangsustitutio, nyelvkéveredés, psychikai folyamatok stb.), hogy kivételnélküli törvényeszerűségről a priori szó sem lehet. Hogy az ösidi-alapnyelv hangjai teljesen határozott és semmi ingadozást nem tűrő elemek voltak, teljesen jogosulatlan félteves, a mely az idg. alapnyelv reconstructíálható phasisára nézve sem mutatható ki. Minő színű vokális lehetett az alapnyelvi ſwa, ha az árjában i-, a többi nyelvben a-színű? Hol lehetett a csupán gutturálisok mögött jelentkező alapnyelvi p-hangok artikulatorius helye, ha a görögben és keltában mint dentalis explosívák, egyebütt mint spiransok folytatódnak? Nem kell-e erősen megszíylelni

BRUGMANN józan álláspontját: Es muss betont werden, dass der Lautwert immer nur approximativ zu bestimmen ist (KVG. 52)?

Ezek után határozottan azon a nézeten vagyok, hogy az idg. alapnyelv legkorábbi phasisa, a prótoidg., számára a hangtörvényeket bizonyos határig forma szerint fel kell függeszteni s hogy egészen jogosulatlan eljárás volna a gutturális probléma megoldását a hangtörvények kivételnélküliségének külömben is hamis dogmája kedvéért visszautasítani. A proponált megoldás ez idő szerint egyedül lehetséges, de azonfelül bizonyítható is, már a mennyire ezt a doleg természete engedi. Exact bizonyítás egyszer és mindenkorra lehetetlen lévén, be kell érni a valószínűséggel. Est quadam prodire tenus, si non datur ultra.

ADDENDUM.

P. PERSSON Beiträge zur idg. Wortforschung című 1912 őszén megjelent nagyszabású munkájában az idg. gutturálisok terén több, részben igen lényeges tekintetben nagyon közel áll hozzá — nevezetesen az ú. n. *u* mobile kérdésében (128. I.), abban a felfogásban, hogy ha labiovelárisnak tekinthető gutturális mellett gutturalis+*u* jelentkezik, a labioveláris csak látszat (125. I.), továbbá abban, hogy idg. *q+y* nem lehet a görögben *x* (124. I.) s a latinban nem lehet *y* (523. I.) s végül abban, hogy idg. *qu* a latinban nem lehet *u* (533. I.). — Relativ prioritásomat igazolja az a körülmény, hogy jelen értekezés kerek egy esztendővel ezelőtt, 1911 őszén adatott át az Akadémia I. osztálya titkárának, hogy értekezésem kivonata 1912 januáriusában jelent meg (Akad. Értesítő XXIII. 24—35. I.) s végül, hogy a latinra vonatkozó feltevések már 1907 folyamán látta napvilágot (Nyelvtud. I. 258—262).
